મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ, સં૦ ૧૯૪૨ પ્રત ૧,૦૦૦
સુધારેલી વધારેલી બીજી આવૃત્તિ, પ્રત ૨,૨૦૦

નિવેદન

આ ચોપડીની પહેલી આવૃત્તિ જુલાઈ, ૧૯૪૨ મા બહાર પડી ને એક વર્ષમાં તે પૂરી થઈ ગઈ હતી. તે બતાવે છે કે, લોકોમાં ઉર્દૂ લિપિનું જ્ઞાન મેળવવા માટે માગ તો છે જ, તેને પોષવી જોઈએ. પરંતુ ૧૯૪૩–૪ વર્ષો તેને માટે અનુકૂળ નહોતાં.

પણ તે વર્ષોમાં એક અનુકૂળતા જે અણધારી મળી તે આ ચોપડીને સુધારવા વધારવાને માટે કીમતી થઈ પડી છે. એક તો એ કે, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ તેને વાપરી ને કહ્યું કે, ચોપડી મોટે ભાગે ગુજરાતી જાણનારા વાપરશે, માટે તે ગુજરાતીમાં થાય તો સારુ. વાચક જોશે કે, ગઈ આવૃત્તિનું હિંદુસ્તાની માધ્યમ બદલી આ વેળા ગુજરાતી કરવામાં આવ્યુ છે. પરપ્રાંતી ઉર્દૂ-વિદ્યાર્થીઓની જરૂર જણાયે તેની હિંદુસ્તાની આવૃત્તિ કાઢવાનુ અલગ વિચારવા પર રાખ્યુ છે.

બીજી જે અનુકૂળતા મળી તે એ કે, આ વર્ષોમાં આ ચોપડી જેલમાં સારી રીતે કામ લાગી. રાષ્ટ્રના અનેક સૈનિકોએ ઉર્દૂ શીખવા માટે તેનો ઉપયોગ કર્યો. તેમનો સામાન્ય અનુભવ જાણવા મળ્યો છે કે, ચોપડીનો સ્વયશિક્ષિકા તરીકેનો દાવો સફળ છે કેટલાય જણ ૧૦–૧૫ દિવસમાં પૂરી કરતા ને તે રોજ એક કલાકથી વધુ સમય ભાગ્યે જ આપતા હતા.

મે પણ જેલમાં આનો અભ્યાસ કર્યો. તેના એક વિદ્યાર્થી તરીકેના અનુભવની સાથે શિક્ષક–દૃષ્ટિ મેળવતાં જે મને લાગ્યુ. તે આ ચોપડી સુધારવા વધારવા માટે ઉપયોગમા લીધુ છે. એઉ લેખકોને તે અગેની મારી સૂચનાઓ પસદ પડી છે તેમને અમલમા

મૂકતાં જે પરિણામ આવ્યુ છે તે આ નવી આવૃત્તિ છે. તેને ગુજરાતીમાં મૂકવાનું કામ મે કર્યું છે.

ગઈ આવૃત્તિનું વસ્તુ વાપરતાં છતાં પ્રકરણો નવેસર પાડ્યાં છે, અભ્યાસપાઠો વધાર્યા છે; અને કેટલુંક નવેસર ઉમેર્યું પણ છે, જેમ કે, નસ્ખ મરોડનો પરિચય. ઉર્દૂ લિપિ વાટે હિંદુસ્તાનીમાં પ્રવેશ કરવા માટે બાળપોથી રૂપેય આ ચોપડી કામ દઈ શકશે એમ માનું છું. આગળ વધુ અભ્યાસ માટે પાઠોનાં થોડાં પાન ઉમેરવા વિચાર હતો, પણ ચોપડીનું કદ વધી જાય, તેથી એક અલગ બાલ-પાઠાવલી રૂપે નાની ચોપડી છપાવવા વિચાર રાખ્યો છે.

આ ચોપડી ગુજરાતમાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર કામને માટે મદદરૂપ થશે એવી આશા છે.

૨૭-૧૦-'૪૫ મગનભાઈ દેસાઈ

(પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી)

ત્રણ વર્ષ પર 'રાષ્ટ્રભાષાનો ગુજરાતી કોશ' પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી, હિંદુસ્તાની પ્રચારને અંગે વિદ્યાપીઠનું આ બીજું પ્રકાશન છે રાષ્ટ્રભાષાની વ્યાખ્યા વિદ્યાપીઠનાં ધ્યેયોમા આ પ્રમાણે કરી છે

'હિંદી-હિંદુસ્તાની એ ભાષા કે જે ઉત્તરના સામાન્ય હિંદુ-મુસલમાન બોલે છે અને દેવનાગરી અથવા ફારસી લિપિમા લખાય છે'

ત્યાર પછી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ એનું નામ 'હિંદુસ્તાની' ઠરાવ્યુ છે; અને એના પ્રચાર અર્થે હવે 'હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા'ના નામથી એક સ્વતંત્ર સંસ્થા ગયે મહિને શ્રી રાજેન્દ્રબાબુના પ્રમુખપણાથી વર્ધામા બની છે આ સંસ્થાએ રાષ્ટ્રભાષા અંગે અત્યાર સુધીમા દેશભરમાં થયેલા ઊહાપોહ પરથી 'હિંદુસ્તાની'ની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કરી, ઉપરની ટૂંકી વ્યાખ્યાનો વિસ્તાર કરી આપ્યો છે·

'હિંદુસ્તાની વહ ભાષા હૈ જો ઉત્તર હિંદુસ્તાનકે શહરો ઔર ગાંવોકે હિંદુ-મુસલમાન આદિ સબ લોગ બોલતે હૈ, સમઝતે હૈ, ઔર આપસકે કારબારમે બરતતે હૈ, ઔર જિસે નાગરી ઔર ફારસી દોનોં લિખાવટોમે

લિખા પઢા જાતા હૈ, ઔર જિસકે સાહિત્યિક (અદબી) રૂપ આજ હિંદી ઔર ઉર્દૂકે નામસે પહચાને જાતે હૈ '

એટલે, રાષ્ટ્રભાષા માટે બે લિપિ છે અને બે લિપિમા તેનુ સાહિત્ય મળે છે તેથી રાષ્ટ્રભાષા શીખવા માગનારે એ બેઉ લિપિ શીખવાથી તેની શરૂઆત કરવી જોઈએ ગુજરાતમા નાગરી લિપિ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસના ૪થા ૫મા વર્ષમા શીખે છે, પછી ઉર્દૂ લિપિ શીખવવાનું શરૂ કરી શકાય* તેમ જ રાષ્ટ્રપ્રેમી પ્રૌઢો પણ એ લિપિ શીખવા ચાહે આ બેવડો ખ્યાલ રાખીને આ 'ઉર્દૂ લિપિ શિક્ષિકા' તૈયાર કરવામા આવી છે અને તેના પાઠો એવી રીતે ગોઠવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે, તે સ્વયશિક્ષિકાની ગરજ સારે એટલે પ્રૌઢો ને મોટા વિદ્યાર્થીઓ આ ચોપડીથી પોતાની મેળે ઉર્દૂ લિપિ શીખી લેશે

ચોપડીની ગોઠવણી એવી છે કે, તેમા વાચકના નાગરીના જ્ઞાનના પાયા ઉપર ઉર્દૂ લિપિ શીખવતા ક્રમિક બોધપાઠો આપ્યા છે, અને સાથે વચ્ચે વચ્ચે અભ્યાસ સારુ થોડુક વાચન પણ આપ્યુ છે અને એમ એવી ગણતરી રાખી છે કે, આથી વાચકને લિપિજ્ઞાન થઈ રહેશે

પછી રહે તેનો મહાવરો પાડવો ને વધારવો તેને સારુ વાચનના પાઠોની અલગ એક ચોપડી તૈયાર થાય છે, તે છપાઈ રહ્યે બેએક માસમાં બહાર પડશે

સામાન્યત લહિયા પાસે લખાવી શિલાછાપથી ઉર્દૂ છપાય છે, અને તેના બીબા પણ હવે થયાં છે આ ચોપડી બીબાથી છાપી છે બજારમા બીબાના બે પ્રકાર મળે છે ૧ લહિયાના અક્ષરના જ મરોડના 'નસ્તાલીક' કહેવાતા બીબાં, જે વાચવા માટે સરળ ને સ્વાભાવિક છે ૨ અરબી લિપિના મરોડના 'નસ્ખ' કહેવાતા બીબા, જેનો મરોડ લખવાના ઉપયોગમા નથી આવતો

આ ચોપડીમા પહેલા પ્રકારનાં બીબા વાપર્યાં છે

આ ચોપડી તૈયાર કરનાર બે ભાઈઓ વિદ્યાપીઠના સેવકો છે દિલ્હી નજદીક પજાબના વતની હોઈ, બેઉની માતૃભાષા હિદુસ્તાની છે, અને મૂળ-લિપિ પણ ઉર્દૂ જ છે; બાદ તે નાગરી લિપિ શીખ્યા છે આ ચોપડી તૈયાર કરવામા તેમને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના બે માજી ઉર્દૂ-શિક્ષકોની ઓછીવત્તી

*ગૂજરાત વિનય મદિરમા બીજા વર્ષમા ઉર્દૂ લિપિ શીખવાય છે આ ચોપડી તૈયાર કરવાથી તે વર્ષ માટે પાઠ્યપુસ્તક પણ સહેજે મળી જાય છે

મદદ મળી છે, એ માટે બેઉનો સંસ્થા તરફથી આભાર માનું છું; અને એ મદદને ચોપડી માટે એક નોંધપાત્ર વસ્તુ ગણુ છુ ભાઈ ગુલામ રસૂલ કુરેશી આનું મૂળ લખાણ લગભગ બધુ જોઈ ગયા છે અને તે અંગે ઘટતી સૂચનાઓ આપી છે લેખકોને અરબી ફારસી અંગે જ્યાં ક્યાંક પૂછવા જેવા મુદ્દા લાગ્યા ત્યા તેમણે મૌલવી નદવી સાહેબને પૂછી શંકાસમાધાન કર્યું છે, અને પુસ્તકની સામાન્ય રૂપરેખા પણ તેમની જોડે ચર્ચી લીધી છે મૌલવી નદવી સાહેબ અને ત્યાર બાદ ભાઈ કુરેશી વિદ્યાપીઠમાં ઉર્દૂના અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા હતા એટલે, આજના એ કામના બે સેવકો મળીને વિદ્યાપીઠની આખી ઉર્દૂ શિક્ષણ પરંપરા આ ચોપડી તૈયાર કરવામાં છે, એ રૂડો સુયોગ ગણાય

ચોપડી હિંદુસ્તાનીમાં ને નાગરીમા તૈયાર કરવામાં એ ઉદ્દેશ પણ છે કે, બીજા પ્રાંતોમા પણ તે કામ દઈ શકે આશા છે કે રાષ્ટ્રભાષા-પ્રેમીઓને અને શિક્ષકોને આ ચોપડી મદદરૂપ થશે. . .

ગૂ વિ કાર્યાલય
તા ૧–૭–'૪૨

મ૦

અનુક્રમણિકા

પ્રાસ્તાવિક

હિંદના ઇતિહાસના ઇસ્લામી યુગમાં ઉર્દૂ ભાષા અને લિપિનો જન્મ થયો. ઇસ્લામી દેશોની સાથે હિંદનો વેપારી અવર-જવર વગેરેનો સંબંધ તો આ યુગ પહેલાંના કાળથી પણ હશે, એટલે સહજપણે કાંઇક સંસર્ગ, હિંદની ભાષાઓને પણ, ત્યારનો મળ્યો હશે. પરંતુ, જ્યારથી હિંદમાં ઇસ્લામી રાજ્ય શરૂ થયું, ત્યારથી આ પ્રકારનો સંસર્ગ એક વ્યવસ્થિત સાંસ્કૃતિક બળરૂપે શરૂ થયો ગણાય. ફારસી ભાષા રાજભાષા બની, એટલે કરતા કારવતા ને ભણેલા ઘણાખરા લોકો તે ભાષા ને તેની લિપિ પણ શીખતા થયા, જેમ આજે તેવા લોકો અંગ્રેજી ભાષા ને તેની રોમન લિપિ શીખે છે.

પરંતુ, આમ-જનતામાં આ કાળમાં જે એક નવીન ને જીવંત સંસર્ગ-બળ નીપજ્યું તે એ કે, બાદશાહોની સેનાઓ દેશમાં જગા જગાએ ફરતી થઈ ને અનેક સ્થળોએ તેમની છાવણીઓ નખાઈ. આ છાવણીઓની આસપાસ બજાર ને ગુજરી ભરાતાં થયાં, ને તે નિમિત્તે જનતાના લોક બાદશાહી ફોજોના ફારસી, અરબી ને તુર્કી વગેરે નવી ભાષાઓવાળા સિપાઈઓ જોડે પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવવા લાગ્યા. એમાથી આમ-જનતાની મૂળ ચાલુ ભાષામાં ફારસી અરબી વગેરે શબ્દો દાખલ થતા ગયા, જેમ આજે હિંદની ભાષાઓમાં અંગ્રેજી શબ્દો થાય છે. આ સંબંધ વધુ ઘનિષ્ઠ ઉત્તર હિંદમાં હતો. તેથી, છાવણીઓની આસપાસના પ્રદેશોમાં ખાસ કરીને દિલ્હી

મેરઠ આવા પ્રત્યક્ષ જીવનની જરૂરમાંથી જે બોલી ચાલુ થઈ તેને ઉર્દૂ કહેવામાં આવી. 'ઉર્દૂ' શબ્દનો અર્થ લશ્કર કે છાવણીનુ બજાર એવો થાય છે; લક્ષણાથી, તેવાં બજારમાં ચાલતી બોલીને પણ તે જ નામ મળ્યુ.

આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલી બોલીને દિલ્હી આસપાસ રાજ-પ્રતિષ્ઠા મળી, ને ધીમે ધીમે તેણે સ્થાયી રૂપ પકડ્યુ, તળપદી ભાષા અરબી ફારસીના નવા શબ્દોથી પુષ્ટ બની, અને એમ, લોકવ્યવહારમાં સામાન્યપણે સમજાતી ને વપરાતી એવી એક જીવ ત લોકભાષા ઉત્તર હિંદમાં ચાલવા લાગી.

આ ભાષા લખાવા પણ લાગી. આપણે ઉપર જોયુ કે, ત્યારે ફારસી લિપિ પ્રતિષ્ઠિત રાજલિપિ હોઈ આગળપડતી હતી. એટલે, આ ભાષા આ નવી લિપિમાં લખાવી શરૂ થઈ, (તે નાગરીમાં પણ લખાતી હતી.) આમ, મૂળ એક જ ભાષા બે લિપિમાં લખાવી શરૂ થઈ. અને તેથી જ તેને બે નોખી શૈલીનાં રૂપો ધારણ કરવાનો લાગ મળી શક્યો, એમ કહી શકાય.

આ નવી ફારસી લિપિ ફારસી-અરબી શબ્દો માટે તો સવડભરી હતી; પણ મૂળના હિંદી શબ્દો માટે પૂરતી નહોતી. એટલે, તેના નવા વર્ણોની સંજ્ઞાઓ, આ લિપિનો સ્વભાવ પારખીને, તેમાં ભળે એવી ઢબે, યોજવામાં આવી. આવી રીતે અરબી ફારસી ઉપરાંત નવા હિંદી વર્ણો ઉમેરવામાં આવતાં જે નવી લિપિ તૈયાર થઈ, તેને ઉર્દૂ લિપિ કહેવાય છે. કેટલાક તેને ફારસી લિપિ પણ કહે છે, પરંતુ તેને ચોક્કસ નામ આપવું હોય તો ઉર્દૂ લિપિ કહેવુ જ યોગ્ય થશે

આ લિપિની વર્ણમાળા હવે સમજવા તરફ જઈએ.

૧

ઉર્દૂના અરબી ફારસી વર્ણો

મુસલમાની રાજ્યકાળમાં ઉત્તર હિંદની ચાલુ બોલીની ભાષા-ભૂમિકામાં ફારસી અરબી વગેરે શબ્દોના વપરાશના જીવંત ઉમેરાથી જે નવી બોલી જન્મી, તે ઉર્દૂ કહેવાઈ. અને એ જ એવડી અસર તળે રહી, એ બોલી લખાવા લાગતાં તેની નવી લિપિ પણ જન્મી, જેને ઉર્દૂ લિપિ કહે છે. એ ઉપર આપણે જોયું.

તેથી તેની વર્ણમાળામાં અરબી વર્ણો છે, ફારસી છે, અને હિંદી ખડી બોલીના નાગરી વર્ણો પણ છે.

પહેલાં અરબી વર્ણો કયા છે તે જોઈએ. તે કુલ ૨૮ છે, એ નીચે પ્રમાણે છે:

(← આમ વાંચો)

ر	ذ	د	خ	ح	ج	ث	ت	ب	ا
रे	ज़ाल	दाल	ख़े	हे	जीम	से	ते	बे	अलिफ

غ	ع	ظ	ط	ض	ص	ش	س	ز
ग़ैन	ऐन	ज़ोय	तोय	ज़्वाद	स्वाद	शीन	सीन	ज़े

ی	ہ	و	ن	م	ل	ک	ق	ف
ये	हे	वाव	नून	मीम	लाम	काफ	क़ाफ	फे

ગુજરાતીમાં ઊતરેલા સંસ્કૃત તત્સમ પેઠે, જે શબ્દો હિંદુસ્તાનીમાં મૂળ અરબી તત્સમ રૂપે ચાલતા હોય, તે તેમની મૂળ અરબી જોડણી પ્રમાણે જ લખાય છે.*

આ વર્ણોમાં નીચેના ૯ વર્ણો ખાસ અરબી વર્ણો જ છે, એટલે તે અરબી શબ્દોમાં જ આવે છે.

ذ ث ح ص ض ط ظ ع ق

ઉર્દૂના ફારસી વર્ણો

ઉપરના ૨૮ અરબી વર્ણો ઉપરાંત ઉર્દૂ લિપિમાં ચાર ફારસી વર્ણો છે. તે ચાર વર્ણો આ છે

گ	ژ	چ	پ
गाफ	झे	चे	पे

(નોંધ અરબીમાં غ (ગ઼ેન) છે, પણ તે ને ફારસી گ વચ્ચે ધ્વનિનો ફેર છે. غ ગળામાંથી બોલાય છે.

પે ચે ઝે તો નવા જ ધ્વનિ છે, જે અરબીમાં નથી.)

* જેમ કે عام આમ (آم આમ=કેરી)
بعد બાદ (باد 'બાદ'=હવા)
عم ગમ (گم ગમ=પહોચ)

ઉર્દૂના નાગરી વર્ણો

ઉપરના ૩૨ ઉપરાંત ૧૪ બીજા વર્ણો- ઉર્દૂ લિપિમા હિંદી કે નાગરીના લીધેલા છે. તેમાં ત્રણ ط સંજ્ઞાથી બનાવેલા આ પ્રમાણે છે·

ڑ	ڈ	ٹ
ડે	ડાલ	ટે

આ ત્રણે વર્ણો, મૂળ સંજ્ઞા ر د ت અરબીની લઈને, તેમની ઉપર ط (તોય) ને ચિહ્ન તરીકે મૂકવા દ્વારા સાધવામાં આવ્યા છે. આ ત્રણે વર્ણો ટ-વર્ગીય ઉચ્ચારના છે. ઉપર જુઓ તો દેખાશે કે, અરબી ફારસીમાં ટ-વર્ગીય ધ્વનિ જ નથી. તેની જરૂર હિંદની ખડી બોલીને લખતાં જણાઈ એટલે ઉપરની ط (તોય)ની યુક્તિ શોધીને તે વર્ણો રચાયા.·

એમ બીજા ખૂટતા વર્ણો તરીકે જે નવા ૧૧ યોજાયા તે આ

---

* તેવી જ રીતે, આ નવી નીપજેલી બોલી નાગરીમા લખાવા લાગતા ભુગ ફારસી અરબી ધ્વનિઓ તેને માટે નવા હતા જેમ કે, ख़े, ज़ाल, ग़ेन, क़ाफ़, फ़, ऐन. આને માટે નાગરીમા નીચે બિંદુવાળા વર્ણો યોજવામા આવ્યા·

ख़, ज़, ग़, फ़, વગેરે

આ પ્રમાણે એક લિપિમાં નવી બોલીની અસર સ્પષ્ટ જણાય છે

छे	झे	ठे	थे	फे	भे
घे	खे	ढे	ढ़े	धे	

આ વર્ણો યોજવાની યુક્તિ અંગ્રેજીને મળતી છે. અંગ્રેજીમાં ભ થ. ખ, ઘ, ઢ, ઇત્યાદિ માટે ખાસ વર્ણ નથી; તેમને યોજવા h સહાયમાં વપરાય છે. જેમકે bh, th, kh, gh. dh ઇ૦. તેમ જ ઉર્દૂમાં બે, પે, તે, ટે, જીમ, ચે, દાલ. ડાલ, ડ઼ે, કાફ. ગાફ એ મૂળ વર્ણો સાથે ہ (હે) લખીને નવો વર્ણ ઉપજાવ્યો છે. આ રૂપોમાં ہ વપરાય ત્યારે તેની આકૃતિ ھ આવી, બે-આંખી થાય છે. તે પરથી તેને 'દોચશ્મી હે' કહે છે.

કેટલાક આ ૧૧ વર્ણોને જોડાક્ષર માને છે. પણ તે બરોબર નથી. ઉર્દૂ ભાષાના જ તે ધ્વનિ છે, તેથી તેમના વર્ણને માટે સ્વતંત્ર સંજ્ઞાની હયાતી માનવી એ જ બરોબર. ને હવે મોટે ભાગે એમ જ મનાય છે.

હિંદીમાં હશ્રુતિના ચાર વર્ણ છે र्ह, ल्ह, म्ह, न्ह. તે નાગરીમાં હ સાથે જોડાક્ષર દ્વારા લખાય છે. ઉર્દૂમાં કેટલાક એમને પણ સ્વતંત્ર વર્ણ મનાવે છે, ને દોચશ્મી હે સાથે લખે છે. પણ તે જોડાક્ષરની રીતે જ નાગરીમાંય છે, તે પ્રમાણે ઉર્દૂમાં પણ ગણવા એ ઠીક છે.*

આમ ઉર્દૂ વર્ણમાળા કુલ ૪૬ વર્ણોની બની. એ વર્ણો ઉર્દૂ કક્કામાં જે ક્રમમાં બોલાય છે તે ક્રમ હવે જોઈએ.*

---

* કેટલાક મૂળ અરબીની 'હમ્ઝા' નામની નિશાનીને પણ વર્ણમાં ગણે છે તે કોઈ ધ્વનિદર્શક નથી, તેથી તેને વર્ણ ન ગણતા બીજા ઉર્દૂ ચિહ્નો (ઝબર, ઝેર, પેશ ઇ૦) પેઠે એક ચિહ્ન જ ગણવું જોઈએ તેનો ઉપયોગ આગળ ઉપર જોઈશું

ઉર્દૂ કક્કો

૪૬ અક્ષરનો બનતો ઉર્દૂ કક્કો નીચે આપ્યો છે, ગુજરાતી નાગરી પેઠે ડાબેથી જમણે નહિ પણ, જમણેથી ડાબે (← આમ) તે વાંચો. અક્ષરનું નામ નીચે નાગરીમાં લખ્યું છે.

ث	ٹ	ت	پ	ب	ا	
से	टे	ते	पे	बे	अलिफ	
ذ	ڈ	د	خ	ح	چ	ج
ज़ाल	ડાલ	દાલ	खे	हे	चे	जीम
ش	س	ژ	ز	ڑ	ر	
शीन	सीन	झे	ज़े	ड़े	रे	
غ	ع	ظ	ط	ض	ص	
गैन	ऐन	ज़ोय	तोय	ज़्वाद	स्वाद	
ن	م	ل	گ	ک	ق	ف
नून	मीम	लाम	गाफ	काफ	काफ	फे

थे फे मे ये (લાંબી) ये (ગોળ) हे वाव

ढे डे ड़ छे झे टे

घे के

સ્વાધ્યાય

નીચેના વર્ણો ઓળખો. મૂળ તે અરબી, ફારસી, કે નાગરી છે, તે યાદ કરો.

૪

મૂળાકૃતિ અને નુક્તા

ઉર્દૂ કક્કો નાગરી કે ગુજરાતી કક્કાથી જુદી જ ઢબે રચાયેલો ને નવા મરોડવાળો છે, એ તો તરત જણાય છે. તેમાં તરત નજરે ચડે એવી એક વાત એ છે કે, તેના અનેક અક્ષરોની મૂળ રેખાકૃતિ એકસરખી હોય છે અને તેમના ભેદ બતાવવા તે મૂળાકૃતિ ઉપર કે નીચે ચિહ્નો મુકાય છે આ ચિહ્નો યા તો એક બે કે ત્રણ બિંદુઓ હોય છે કે તોય ط હોય છે. આવા બિંદુને નુકતો કહે છે.*

દાખલા તરીકે નીચે જુઓ.

મૂળ રેખાકૃતિ	સધાતા વર્ણો				
ٮ	ب	پ	ت	ٹ	ث
ح	ج	چ	ح	خ	
د	د	ڈ	ذ		
ر	ر	ڑ	ز	ژ	
س	س	ش			

* આમાં એક અપવાદ છે તે ک ، گ કાફ ગાફ તેમા એક લીટી વધે છે, વર્ણભેદ સાધવાની આ યુક્તિ બીજે ક્યાય નથી વપરાતી

મૂળ રેખાકૃતિ　　　　સધાતા વર્ણો

ص　　ص　　ض

ط　　ط　　ظ

ع　　ع　　غ

ک　　ک　　گ

આમ મૂળ ૯ રેખાકૃતિઓ લઈ ચિહ્નો વડે ૨૬ જુદા જુદા વર્ણો યોજાય છે.

ઉપરાંત દોચશ્મી હે ھ વડે નાગરી ૧૧ યોજાયા તે અગાઉ આપણે જોઈ ગયા.

પછી બાકી રહેલી મૂળાકૃતિ નીચેની ૯ છે

ا　ء　ٔ　ق　ل　م　ن　و　ہ　ی

એટલે, ખરુ જોતાં ૧૯ જ મૂળાકૃતિઓ મારફતે ઉર્દૂ કક્કો રચાયો છે. તેમને આધારે નુક્તા, તોય, ط દોચશ્મી હે ھ તથા ک ની આડી લીટીથી આખા કક્કાના બધા વર્ણો રચાય છે.

આ ઢબે કક્કો જોવાથી વર્ણોની સંજ્ઞાઓ યાદ રાખવામાં મદદ થશે.

નુક્તા મૂકવાની રીત પણ ધ્યાનમા લો. બે નુક્તા આડી લીટીમાં આમ (..) જ મુકાય, બીજી રીતે નહિ. ત્રણ નુક્તા ઢગલી-આકારે ઊંધા ને છતા બેઉ રીતે (˙.˙) (.˙.) વપરાય છે. બીજી રીતે નહિ.

ઉર્દૂ કક્કાની રચના આ ઢબની હોવાથી મૂળાકૃતિ સાથે નુક્તાનુ મહત્ત્વ ખૂબ જ છે. બલ્કે, આપણે આગળ જોઈશું કે, મૂળાકૃતિ

લાંબી ટૂંકી કે જરા સરખી હોય તો ચાલે; પણ તેના નુક્તા ૪૦ અવશ્ય એની જોડે હોવાં જ જોઈએ.

સ્વાધ્યાય

નુક્તાવાળા વર્ણો અલગ કરીને તપાસો

૧. ઉપર એક નુક્તાવાળા વર્ણો .

ف	غ	ض	ز	ذ	خ	ن
फे	गैन	ज़ोय	ज़े	ज़ाल	ख़े	नून

૨. નીચે એક નુક્તાવાળા વર્ણ

ﺠ	ج	ﺒ	ب
झे	जीम	मे	वे

૩ બે નુક્તાવાળા વર્ણો (તે ઉપર* જ હોય છે)

ق	ﺘ	ت
काफ	थे	ते

૪. ઉપર ત્રણ નુક્તાવાળા વર્ણો --

ش	ژ	ث
शीन	झे	से

૫ નીચે ત્રણ નુક્તાવાળા વર્ણો

ﭼ	چ	ﭘ	پ
ह्रे	चे	फे	पे

* (નીચે બે નુક્તા ～ ડ ગોળ અને વાંકી 'યે'ના સ્વરૂપમાં આવે છે કોઈ મૂળાકૃતિમાં આવતા નથી)

૫

ઉર્દૂ વર્ણોના ધ્વનિ

ઉર્દૂ કક્કો કેટલીક વાતે અંગ્રેજીને મળતો આવે છે, તેમાં એક વાત એ છે કે, તેના અક્ષરોનાં નામ એમનાથી સૂચવાતા ધ્વનિથી જુદાં છે. નાગરીમાં क, ख, ग, घ, અક્ષરો એ જ તેનાં ધ્વનિ ને નામ છે. પણ અંગ્રેજીમાં એ, બી, સી, ડી, એલ, એમ, એવાં વર્ણોનાં નામ છે, ને તે વડે ધ્વનિ સૂચવાય છે અ, બ, ક, ડ વગેરે.

આવું જ ઉર્દૂમાં છે. જેમ કે, પહેલો અક્ષર. તેનું નામ 'અલિફ' છે, તે 'અ' ધ્વનિ સૂચવે છે. તેમ જ બીજા અક્ષરોનું છે. તેમનાં નામ ક્રમવાર આગળ શીખ્યા. તેમના ધ્વનિ હવે જોઈએ.

ઉર્દૂ લિપિમાં, વર્ણ જ્યારે પોતાનો ધ્વનિ બતાવવા વપરાય, ત્યારે તેને માથે (´) આવી નિશાની મૂકવી જોઈએ. એવો નિયમ છે. આ નિશાનીને 'ઝબર' કહે છે. તે વર્ણને માથે જ મૂકવી જોઈએ.

હવે આખો કક્કો તેનાથી પ્રગટ થતા ધ્વનિ પ્રમાણે જોઈએ. વર્ણ પર ઝબર આવતાં જે ધ્વનિ તે બતાવે છે તે નીચે નાગરીમાં લખ્યો છે.

چَ	جَ	ثَ	ٹَ	تَ	پَ	بَ	اَ
च	ज	स	ट	त	प	ब	अ
زَ	ڑَ	رَ	ذَ	ڈَ	دَ	خَ	حَ
ज़	ड़	र	ज	ड	द	ख़	ह

ع	ظ	ط	ض	ص	ش	س	ژ
अ	क़	त	ज़	स	श	स	झ

ن	م	ل	گ	ک	ق	ف	غ
न	म	ल	ग	क	क़	फ	ग़

جھ	ٹھ	تھ	پھ	بھ	ی	ہ	و
झ	ठ	थ	फ	भ	य	ह	व

گھ	کھ	ڑھ	ڈھ	دھ	چھ
घ	ख	ढ़	ढ	ध	छ

એટલે, જો નાગરીની સરખામણીમાં જોઈએ તો, આ ઝબર 'હરકત' ક્, ખ્, ઇ૦ નાગરી વ્યંજનો ઉચ્ચારતી વેળા તેમને 'અ' સ્વર જોડીને ક, ખ, ગ, ઇ૦ બોલીએ છીએ, એને મળતી નિશાની થઈ કહેવાય

પરંતુ, સામાન્યપણે આ નિશાની લખાણ તથા છપાણમાં લગભગ નથી વપરાતી; તે વિના વાચક સમજી લઈને શુદ્ધ વાંચશે એવું માનીને ચાલવામાં આવે છે.

સ્વાધ્યાય

નીચેનું વાંચો — (← આમથી)

र स क   र स ता   न हा

च स　　　　व क　　　　ग ढ

र घ　　　　र क　　　　त छ

व र अ　　　　म स ख　　　　ल स अ

क र न　　　　ल ग व　　　　ञ र ग

र ग स　　　　र ग अ　　　　क ङ स

न म च　　　　म ल क　　　　स र च

ह क　　　　च स　　　　च स

ल च　　र प　　र घ

نمک کم کر

र क म क क म न

غلط سبق مت پڑھ

ढ़ प त म क़ ब स त ल ग

૬

ઉર્દૂ લખાવટ

ગયા પાઠના સ્વાધ્યાયમાં તમે છૂટા અક્ષરો વાંચ્યા તેમાં 'अब, અસર, ગઢ, કબ, છત, કર' વગેરે શબ્દો અને 'સચ સચ કહ, घर पर ચલ, नमक કમ कर, ग़लत સબક મત पढ़' જેવાં વાક્યો બનતાં હતાં. પણ ઉર્દૂમાં એ શબ્દો કે વાક્યો એ રીતે નથી લખાતા. તે શબ્દો ને વાક્યો ઉર્દૂમાં તો આમ લખાય છે-

غرض چمن اثر کب

गरज़ चमन असर कब

کہہ سچ سچ چل پر گھر

कह सच सच चल पर घर

پڑھ مت سبق غلط

पढ़ मत सबक ग़लत

જુઓ કે, અક્ષરો એકમાં એક મળીને એક ચાલુ રેખાથી લખાય છે. ઉર્દૂ લખાવટની આ ખાસ વસ્તુ છે. જેમ અંગ્રેજી ત્રીજી ચોથી એબીસીડીના અક્ષરો એક પછી એક જોડાઈને, હાથ ઉપાડ્યા વિના, ચાલુ રેખાથી લખાય છે, તેમ ઉર્દૂમાં પણ તેના વર્ણો ચાલુ હાથે લખાય છે. અને, આમ ચાલુ લખવાની જરૂર મુજબ વર્ણોની આકૃતિ કે તેનું મૂળ રૂપ ઉર્દૂમાં ટૂંકું બને છે, કક્કામાં બતાવ્યું તેવું આખું નથી રહેતું. નુક્તા વગેરે તો બરોબર રહે છે; ને તે ઉપરથી જ ટૂંકા વર્ણો ઝટ પારખી શકાય છે.

ઉર્દૂ લખાવટ આવી હોવાથી, ઉર્દૂ કક્કો, અંગ્રેજી એબીસીડી પેઠે ચાર પ્રકારનો છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. એટલે કે, દરેક વર્ણનું (૧) અગાઉ પાઠમાં શીખ્યા તે મૂળ રૂપ, (૨) તેનું શરૂનું ટૂંકું જોડ-રૂપ, (૩) તેનું મધ્યનું જોડ-રૂપ, અને (૪) તેનું અંતિમ જોડરૂપ. ઉર્દૂ લેખન આવું હોવાથી, શીઘ્ર લઘુલિપિ જેવું કામ તેની પાસેથી કેટલાક લે છે.

આ જોડરૂપો જોઈએ તે પહેલાં એક વાત સમજી લઈએ તે એ કે, આ જોડરૂપો તે જોડાક્ષર નથી. દા. ત., માનો કે 'બસ' લખવું છે તો س + ب (બે + સીન) લખતાં 'બે'નું જોડરૂપ ﺑ લખી તેની જોડે 'સીન' નું અંતિમ જોડ-રૂપ (જે લગભગ આખો મૂળ વર્ણ જ હમેશ હોય છે) લખાય, એટલે 'બસ' بس થયું. આ લખાણ 'બ્સ' જોડાક્ષર નથી. એવો જોડાક્ષર કરવાની રીત વિષે સ્વતંત્ર સમજીશું. લખાવટમાં વપરાતાં ઉર્દૂ વર્ણોનાં જોડરૂપોને નાગરી જોડાક્ષરમાં પાઈ વગરનાં રૂપો (જેમ કે, त, प, घ, न નાં પાઈ વગરનાં રૂપો त्, प्, घ्, न्,) જેવાં ન સમજવાં.

છેવટે, ઉપર કહ્યું તે મુજબ, ઉર્દૂના બધા વર્ણો ટૂંકાતા નથી. કેટલાક ટૂંકાતા નથી પણ આખે રૂપે તે લખાય છે. વળી તે ચાલુ લખાવટમાં પૂર્વના અક્ષર સાથે જોડાય છે ને પછીનાથી છૂટા રહે છે. તે હવે શીખીએ.

૭

નહિ ટૂંકાતા વર્ણો

નીચે આપેલા વર્ણો લખાણમાં ગમે ત્યાં આવે છતાં તેમનું ટૂંકું જોડ-રૂપ થતું નથી; તે આખે રૂપે જ લખાય છે.*

દોચશ્મી હે વાળા નીચેના ૧૧ વર્ણો પણ પૂરે રૂપે લખાયે છે; તેમનુ ટૂંકું જોડ-રૂપ નથી થતુ

લખાવટમાં તેમનું જોડાણ

અને શબ્દમાં તેમની આસપાસ કે જોડે આવતા વર્ણ સાથે ચાલુ જોડાઈને લખવા બાબતમાં, આ વર્ણોનું એવું છે કે (દોચશ્મી હે વાળા ૧૧ અને ٻ ٻ આ બે સિવાયના) બધા તેમની પૂર્વે આવેલા વર્ણ જોડે જોડાઈને ચાલુ હાથે લખાય છે, પણ તેમની પછી આવતા

* (દાલ, રે)ની આકૃતિમા, તે વર્ણો આગલા વર્ણ જોડે જોડાતા આકારમાં જરાક ફરક થાય છે, પણ તે નહિવત્ ગણાય જેમ કે:

મદ   મર

વર્ણ જોડે તે ચાલુ જોડાઈને નથી લખાતા, પરંતુ હાથ ઉપાડીને તેમની પછીનો વર્ણ છૂટો લખાય છે.

જેમ કે -

اب	رٹ	دل
અબ	રટ	દલ

પણ આગલા વર્ણ જોડે જોડાઈને લખાય છે. જેમ કે ر + م નું ટૂંકું જોડ-રૂપ ـم છે. એટલે رم આમ લખાશે. તેમ જ

لو = و + ل   بد = د + ب

લવ   વાવ   લામ   બદ   દાલ   બે

દોચશ્મી હે વાળા ھ ૧૧ અને ط ظ એ ૧૩ વર્ણો આમાં અપવાદ છે. કેમ કે તે આગલા ને પાછલા બેઉ વર્ણો જોડે અનુસંધાનમાં ચાલુ લખાય છે; જોકે તેમનું ટૂંકું રૂપ તો બધાની જેમ નથી થતું, જેમ કે -

ـط ـظ	ط ظ
ـھ	ـھـ
પાછલા જોડેનું	આગલા જોડેનું જોડ-રૂપ

ઉદા૦ :

تھل	مدھ	طرف	قط
થલ	મધ	તરફ	કત

કેટલાક શબ્દો હવે નીચે ઉર્દૂમાં બરોબર કેમ લખાય છે તેના નમૂના છે, તે વાંચો એટલે આ સ્પષ્ટ થશે·

رب	زر	وش	ڈر	دل	اب
रब	ज़र	वश	डर	दल	अब
رگ	رس	رج	دم	دس	اڑ
रग	रस	रज	दम	दस	अड़
رتھ	ارب	طرف	ورق	وزن	ادب
रथ	अरब	तरफ	वरक	वज़न	अदब
فرق	مرد	ڈھل	بھرم	ودن	بھرت
फरक	मरद	ढल	भरम	वदन	भरत

دم بھر	فرق مت کر	ڈر رکھ
दम भर	फरक मत कर	डर रख

ادب کر	دس ورق رکھ
अदब कर	दस वरक़ रख

૮

ટૂંકાતા વર્ણોનાં જોડરૂપો

હવે ટૂંકાતા વર્ણોનાં રૂપો જોઈએ. તેમાં જણાશે કે, જે વર્ણોની મૂળ રેખાકૃતિ સરખી છે, તેમનાં મૂળ જોડ-રૂપો પણ સરખાં જ હોય છે; માત્ર નુક્તા કે ь ચિહ્નથી જ તેમનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે.

મૂળાકૃતિવાર તેમનાં ત્રણે સ્થાનનાં જોડરૂપો જોવાથી આ બરોબર ધ્યાનમાં આવશે.

[૧]

મૂળાકૃતિ ' ` નાં જોડરૂપો

મૂળાક્ષર	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનું

(નોંધ. શરૂ તથા વચમાં એક કરતાં વધુ રૂપો વપરાય છે. પણ નુક્તા કે ьથી તે ઓળખી લેવું જોઈએ.)

અભ્યાસ

નીચેનું હવે વાંચો

[◀ આમથી વાંચો]

تک	تب	پچ	پل	پس	بچ	بل	بس
તક	તવ	પચ	પલ	પસ	વચ	વલ	વસ

پر	تر	تل	ٹب	ٹمٹم	ٹرٹر	تج
પર	તર	તલ	ટવ	ટમટમ	ટરટર	તજ

پتن	رتن	اثر	بٹن	ٹن	پت
પતન	રતન	અસર	વટન	ટન	પત

اٹل	تپش	درس	زبر	برس	ٹپک
અટલ	તપશ (તાપ)	દરસ	ઝબર	વરસ	ટપક

[૨]

મૂળાકૃતિ ج નાં જોડરૂપો

મૂળાક્ષર	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનું
ج	جـ	ـجـ	ـج
چ	چـ	ـچـ	ـچ

ح	ـحـ	حـ	ح
خ	ـخـ	خـ	خ

અભ્યાસ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

[◄ આમથી વાંચો]

چکھ	حق	خط	حج	جپ	جو
ચખ	હક	ખત	હજ	જપ	જવ
خس	جڑ	خر	کھل	جل	جگ
ખસ	જડ	ખર	ખેલ	જલ	જગ
حل	پٹ	جھٹ	چھل	چٹ	کچ
હલ	પટ	ઝટ	છલ	ચટ	કચ (કાચું)
چپل	جپت	جتن	بحث	بچت	
ચપલ	જપત	જતન	બહસ	બચત	
خبر	اچل	بچن	رجب	خطر	
ખબર	અચલ	બચન	રજબ	ખતર (ડર)	

[૩]

મૂળાકૃતિ س નાં જોડરૂપો

મૂળાક્ષર -	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનું
س	سـ	ـسـ	ـس
ش	شـ	ـشـ	ـش

[નોંધ س ش આમ પણ લખાય છે અને જોડરૂપ આમ થાય છે. જેમ કે شرم (શરમ) شرم]

અભ્યાસ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

[← આમથી]

سو	سر	جس	شک	شر	ٹھس	بسر
સવ	સર	જસ	શક	શર	ઠસ	બસર

حسد	ستر	سرس	رسد	سرل	چرس
હસદ (ઈર્ષા)	સતર	સરસ	રસદ	સરલ	ચરસ

ششں	شرح	کھس	بشر	شجر	شو
શશ (૬)	શરહ	ખસ	બશર (વ્યક્તિ)	શજર (ઝાડ)	શવ

[૪]

મૂળાકૃતિ ص નાં જોડરૂપો

મૂળાક્ષર	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનુ
ص	صـ	ـصـ	ـص
ض	ضـ	ـضـ	ـض

અભ્યાસ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો.

[← આમથી]

صمد	صدر	اصم	بصر	اصل
સમદ	સદર	અસમ (બહેરું)	બસર (દૃષ્ટિ)	અસલ

ضرر	حضر	صرصر	خصم
જરર (હાનિ)	हज़र (ઘર)	सरसर	ख़सम

[૫]

મૂળાકૃતિ ع નાં જોડરૂપો

મૂળાક્ષર	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનુ
ع	عـ	ـعـ	ـع
غ	غـ	ـغـ	ـغ

અભ્યાસ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

غرب	غبن	غم	غش
અરબ	ગબ	ગમ	ગશ (મૂર્છા)
غرض	عدن	عدم	عدل
ગરજ	અદન	અદમ (અભાવ)	અદલ
وضع	وعد	بغل	غزل
વજઅ (રૂપ)	વાદ	બગલ	ગઝલ
تعب	رفع	غضب	غدر
તઅબ (દુ:ખ)	રફઅ (દૂર)	ગઝબ	ગદર (બળવો)

[૬]

મૂળાકૃતિ ف ق ں નાં જોડરૂપો

મૂળાક્ષર	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનું
ف	فـ فـ	ـفـ	ـف
ق	قـ قـ	ـقـ	ـق

અભ્યાસ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

قد	فتح	فرح	فم	فق	فن
કદ	ફ઼તહ	ફરહ (ખુશી)	ફમ (મુખ)	ફક઼	ફન

قفس	فجر	گف	فکن	رقم	قدم
ક઼ફસ (પાંજરું)	ફજર	ગાફ	ફકન	રકમ	ક઼દમ

ظفر	سفر	شفق	سبق	صف	قسم
ઝ઼ફર (જય)	સફર	શફક	સબક	સફ (પંક્તિ)	ક઼સમ

[૭]

મૂળાકૃતિ ૮ નાં જોડરૂપો

મૂળાક્ષર	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનું
ک ، ک	*ک ک	*ک ک	، ک
گ ، گ	*گ گ	*گ گ	، گ

અભ્યાસ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

کل	گپ	گج	جگ	بک	کب
કલ	ગપ	ગજ	જગ	બક	કબ

* આ ચારે રૂપ માત્ર અલિફ, લામની સાથે આવે છે

گز	اگر	شکر	سڑک	ڈھک
गज़	अगर	शकर	सड़क	ढप
رگڑ	جکڑ	پکڑ	سگر	اگل بگل
रगड़	जकड़	पकड़	सगर	अगल, बगल

[૮]

મૂળાક્ષર ل નાં જોડરૂપો

મૂળાક્ષર	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનું
ل	ﻟ	ﻠ	ﻞ

અભ્યાસ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

لن	الگ	لقوہ	سکل	دل
लन	અલગ	लकव (હાથકામ)	सकल	दल

[૯]

મૂળાક્ષર م ના જોડરૂપો

મૂળાક્ષર	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનું
م	ﻣ	ﻤ	ﻢ

અભ્યાસ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

مست	مل	عمل	قلم	حرم
મસ્ત	મલ	અમલ	કલમ	હરમ

[૧૦]

મૂળાક્ષર ن નાં જોડરૂપો

મૂળાક્ષર	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનું
ن	نـ نـ نـ نـ	ـنـ ـنـ	ـن

અભ્યાસ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

نس	ند	نمک	سنک	چمن
નસ	નદ	નમક	સનક	ચમન

[૧૧]

મૂળાક્ષર ه નાં જોડરૂપ

મૂળાક્ષર	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનું
ہ	ھـ ھـ	ـہـ	ـہ

અભ્યાસ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

ہل	ہوس	شہر	شہد	جگہ	رہ
હલ	હવસ	શહર	શહદ	જગહ	રહ

[૧૨]

મૂળાક્ષર ی નાં જોડરૂપ

મૂળાક્ષર	જોડરૂપ – શરૂનું	વચલું	અંતનું
ی	یـ یـ یـ یـ	ـیـ ـیـ	ـے ـی

અભ્યાસ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

یمک	شین	یم	یک	یگ	یون	یتن
यमक	शयन	यम	यक	યગ	यवन	यतन

بھے	وے	جے	ہے	این	گھر
भय	वय	जय	हय	अयन	घर

سر	زر	دل	جل	بل	جھلک	چمک
सर	ज़र	दल	जल	बल	झलक	चमक

اٹک	نظر	خبر	اثر	قلم	خصم	جنم
अटक	नज़र	खबर	असर	कलम	खसम	जनम

حرکت	برکت	امن	چمن	دمن
हरकत	बरकत	अमन	चमन	दमन

گڑبڑ	پت جھڑ	سج دھج	سلطنت
गडबड	पतझड	सजधज	सलतनत

અભ્યાસપાઠ *

હવે તમે આ વાંચી શકશો. ન ઉકલે તો જ નીચે નાગરીમાં તે છે એ મદદ માટે જોજો. છેડે – આ છે તે વાક્યને અંતે પૂર્ણવિરામ છે.

سچ سچ کہہ -　　　غم نہ کر -

گھر پر چل -　　　قلم پکڑ -

نمک کم کر -　　　اب رس بھر -

نل پر چل -　　　جھٹ پٹ کر -

* सच सच कह। गम न कर। घर पर चल। कलम पकड। नमक कम कर। अब रस भर। नल पर चल। झटपट कर।

اب پھل چکھ - سمجھ کر قدم رکھ -

اب وزن کر - بچ کر چل -

شک نہ کر - چھت پر رہ -

سب پر نظر رکھ - سڑک پر مت چل -

اب شہر چل - ادب کر -

خط پڑھ - ڈر مت -

چل ہٹ - سڑک پر مت پڑھ -

ضد مت کر - غلط سبق مت پڑھ -

گڑبڑ نہ کر -

अब फल चख। समझ कर क़दम रख। अब वज़न कर। बच कर चल। शक न कर। छत पर रह। सब पर नज़र रख। सड़क पर मत चल। अब शहर चल। अदब कर। ख़त पढ़। डर मत। चल हट। सड़क पर मत पढ़। ज़िद मत कर। ग़लत सबक़ मत पढ़। गड़बड़ न कर।

૯

નાગરી સાથે સરખામણી

આગળ આપણે ઉર્દૂ વર્ણોના ધ્વનિઓ તથા તેમની લખાવટની ખાસિયત જોઈ. નાગરી કક્કાના ક્રમમાં ગોઠવીને તેની જોડે તેમને સરખાવવાથી ઉર્દૂ લિપિની કેટલીક નવી બાબતો તરત ધ્યાનમાં આવશે. અને આ ગોઠવણીથી ઉર્દૂ ધ્વનિના ઉચ્ચારણ વિષે પણ સ્પષ્ટતા થશે.

નાગરી વર્ણ	ઉર્દૂ	ઉચ્ચાર વિષે નોંધ
क	ک	
क़	ق	આ ક ગળામાંથી ઘૂંટાતો બોલાય છે. જેમ કે કરીબ
ख	کھ	
ख़	خ	ક઼ પેઠે ગળામાંથી બોલાય છે. જેમ કે ખ઼બર
ग	گ	
ग़	غ	ક઼ પેઠે ગ ગળામાંથી બોલાય. જેમ કે. ગ઼રીબ
ङ		(ઉર્દૂમાં આને માટે વર્ણ નથી)

નાગરી વર્ણ	ઉર્દૂ	ઉચ્ચાર વિષે નોંધ
घ	گھ	
च	چ	
छ	چھ	
ज	ج	
ज़	ذ ز ض ظ	જ માટે ચાર વર્ણ છે. પણ તેમનો ઉચ્ચારભેદ હવે ઉર્દૂમાં ખાસ રહ્યા નથી.
झ	جھ	
झ़	ژ	અંગ્રેજી 'મેઝર' પેઠે
ञ		આને માટે અલગ ઉર્દૂ વર્ણ નથી.
ट	ٹ	
ठ	ٹھ	
ड	ڈ	
ड़	ڑ	ડ઼ કાંઈક ગુજરાતી ર જેવો કે 'લડવુ'ના 'ડ' જેવો બોલાય છે.
ढ	ڈھ	
ढ़	ڑھ	
ण		આને માટે ઉર્દૂમાં અલગ વર્ણ નથી.

નાગરી વર્ણ	ઉર્દૂ	ઉચ્ચાર વિષે નોંધ
त	ت ط	'ત' માટે બે વર્ણ છે; પણ ઉચ્ચાર-ભેદ ઉર્દૂમાં રહ્યો નથી.
थ	تھ	
द	د	
ध	دھ	
न	ن	
	پ	
फ	پھ	
फ़	ف	અંગ્રેજી F પેઠે. જેમ કે, 'ફૂટ' 'ફલક'
ब	ب	
भ	بھ	
म	م	
य	ی ے	
र	ر	
ल	ل	

નાગરી વર્ણ	ઉર્દૂ	ઉચ્ચાર વિષે નોંધ
व	و	
श	ش	
ष		આને માટે ઉર્દૂમાં અલગ વર્ણ નથી.
	ص س ث	ત્રણ વર્ણો છે, પણ ખાસ ઉચ્ચાર-ભેદ ઉર્દૂમાં નથી.
ह	ہ ح	બે વર્ણ છે; ખાસ ઉચ્ચારભેદ ઉર્દૂમાં રહ્યા નથી

સ્વર ઉચ્ચારો

अ	ا	
अ़	ع	ગળામાંથી આ अ બોલાય છે.

બીજા નાગરીના સ્વરો માટે ઉર્દૂમાં સ્વતંત્ર વર્ણ નથી.

આ તારવણી ઝીણવટથી જુઓ તો નીચેની બાબતો લક્ષમાં આવશે

૧ નાગરીમાં નહિ એવા નવા કેટલાક ધ્વનિઓ ને વર્ણો ઉર્દૂમાં છે. જેમ કે, નાગરીના क, ज, त, फ ઇત્યાદિ વર્ણો માટે ઉર્દૂમાં એકથી વધુ વર્ણો છે. જોકે આ સાથે યાદ રાખવુ જોઈએ કે, એ વર્ણોના ધ્વનિઓમાં કાંઈક ભેદ હોય છે. આ વિષે આગળ વિચાર કરીશુ.

૨. આથી ઊલટુ, નાગરીમાં છે એવા કેટલાક ધ્વનિઓ ને વર્ણો ઉર્દૂમાં મળતા નથી જેમ કે, ञ, ङ, ण, ळ, ष, क्ष, ज्ञ આ વર્ણોવાળા શબ્દો જો ઉર્દૂમાં લખવા હોય તો શું કરવુ એ પ્રશ્ન

અહીં ઊઠે છે. તે પણ આગળ પર વિચારવાનો રાખી, છેલ્લી એક બાબત જે પહેલી લક્ષમાં લેવાની છે તે જોઈએ.

૩. ઉપર ૨ માં જણાવ્યા ઉપરાંત, એક अ સ્વર વિના. નાગરીના आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ औ સ્વરો માટે પણ સ્વતંત્ર સંજ્ઞાઓ મળતી નથી.

ઉર્દૂમાં આ સ્વરો શી રીતે સાધવામાં આવે છે તે પહેલુ જોઈએ. એ પરથી વર્ણોની બારાખડી ઉર્દૂમાં કેમ થાય છે તે પણ આપણને જાણવા મળશે.

૧૦

હ્રસ્વ સ્વર ઇ

['ઝેર' હરકતનો ઉપયોગ]

ઉર્દૂમાં સ્વર સૂચવવા માટે વર્ણ સાથે ખાસ સંજ્ઞાઓ વપરાય છે. તેમને 'હરકત' કહે છે. પ્રથમ ત્રણ* હ્રસ્વ સ્વરો – अ, इ, उ, લઈએ. તેમાંનો अ સ્વર 'ઝબર' હરકતથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે આપણે જોઈ ગયા. હ્રસ્વ इ, उ સાધવા માટે વર્ણોને લાગતી બીજી બે હરકતો છે, તે અનુક્રમે 'ઝેર' અને 'પેશ' કહેવાય છે. અહીં 'ઝેર' નો ઉપયોગ જોઈએ.

આકારમાં આ 'ઝેર' હરકત (ˊ) 'ઝબર' જેવી જ નાની આડી લીટી છે; ફરક એટલો જ કે ઝબર વર્ણને માથે મુકાય છે.

---

* ચોથો હ્રસ્વ સ્વર ऋ પણ છે તે પ્રાય: સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમા જ આવે છે તેને માટે ઉર્દૂમાં પોતાની સંજ્ઞા નથી તો પછી તે કેમ લખવો તે વિષે વિચાર અહી ન કરતાં પછીથી તેને સ્થાને કરવામાં આવશે

ત્યારે 'ઝેર' વર્ણની નીચે મુકાય છે. જે વર્ણની નીચે ઝેર આવે તે વર્ણનો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ इ-વાળો કરવામાં આવે છે. જેમ કે,

ِا इ, ِو वि, ِک कि

એટલે ઉર્દૂમાં 'इ' લખવા ِا આ સંજ્ઞા છે, અને વર્ણની બારાખડીમાં હ્રસ્વ इ નો અક્ષર 'ઝેર'થી બને છે. ِو, वि ِک, कि વગેરે.

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

مَتِ	گَتِ	پَتِ	سِل	دِل	بِل
मति	गति	पति	સિલ	દિલ	બિલ
دَلِت	چَلِت	پَتِت	نِڈر	جِگر	اِدھر
दलित	चलित	पतित	નિડર	જિગર	इधर
اَدھِک	ہِرن	کِرن	ذِہن	کِرم	سِتم
अधिक	હિરન	કિરન	ज़िहन	કિરમ	સિતમ
گِرمِٹ	تِلمِل	رِمجِھم	مَلِک	تَنِک	
ગિરમિટ	તિલમિલ	રિમઝિમ	મલિક	તનિક	

નોંધ સામાન્ય રીતે ઉર્દૂમાં ભાગ્યે જ અંતે હ્રસ્વ 'ઇ'થી શબ્દ લખાય છે. હિંદુસ્તાનીમાં તેવી જોડણીવાળા શબ્દો આવશે. જેમ કે, ગતિ, મતિ, પતિ. તે અંતે ઝેરથી લખી શકાય.

અભ્યાસપાઠ*

دِل رکھ- ضِد مت کر- دِن بھر

نہ پڑھ- خط لِکھ کر چل- ہِل مِل کر رہ-

دس تک گِن- اب دِق نہ کر-

اِس پر نظر رکھ- سِل پر نہ گِر-

نِڈر بن کر رہ- ہِرن مت پکڑ-

سر اِدھر رکھ- سِتم نہ سہ- ادھک

مت کہ- اٹک اٹک کر نہ پڑھ-

گتی کم کر- تنک ہٹ کر چل-

* दिल रख। ज़िद मत कर। दिन भर न पढ़। खत लिख कर चल। हिलमिल कर रह। दस तक गिन। अब दिक़ न कर। इस पर नजर रख। सिल (=शिला) पर न गिर। निडर बन कर रह। हिरन मत पकड़। सर इधर रख। सितम न सह। अधिक मत कह। अटक अटक कर न पढ़। गति कम कर। तनिक हट कर चल।

دن بھر نہ پھر ۔ اب پھر گن ۔

بل پر پگ نہ رکھ ۔ گرمٹ پکڑ ۔

दिन भर न फिर। अब फिर गिन। विल पर पग न रख। गिरमिट पकड़।

૧૧

હ્રસ્વ સ્વર ઉ

['પેશ' હરકતનો ઉપયોગ]

ત્રીજી હરકત 'પેશ' વાવના આકારની ُ આમ છે, અને 'ઝબર'ની પેઠે તે વર્ણની ઉપર મુકાય છે. તે હરકત વર્ણને લાગતાં, ઉ હ્રસ્વ સ્વરનો ઉચ્ચાર સધાય છે. જેમ કે,

اُ उ, بُ बु, کُ कु.

એટલે હવે તમે શીખ્યા કે ઉર્દૂમાં ઉ اُ આમ લખાય; અને વર્ણોની બારાખડીમાં હ્રસ્વ ઉનો અક્ષર 'પેશ'થી બને છે.

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો

گُم	سُم	دُم	گُل	غُل	پُل
ગુમ	સુમ	દુમ	ગુલ	ગુલ	પુલ

یُدھ	سُدھ	بُدھ	مَنُ	گُرُ	لَگھُ
યુધ	સુધ	બુધ	મનુ	ગુરુ	લઘુ

یُگل	کُشل	سُپھل	اُٹج	اُپج
યુગલ	કુશલ	સુફલ	ઉટજ	ઉપજ

کُھرکُھر	بُلبُل	ہُنر	سُدھر	اُدھر
ખુરખુર	બુલબુલ	હુનર	સુધર	ઉધર

નોંધ—હ્રસ્વ ઇ પેઠે હ્રસ્વ ઉ પણ ઉર્દૂમાં સામાન્ય રીતે અંતે નથી આવતું. ગુરુ, લઘુ, મનુ જેવા હિંદુસ્તાની શબ્દોમાં અંતે ' પેશથી લખી શકાય.

અભ્યાસપાઠ*

صُبح اُٹھ۔ پُل پر چل۔ غُل مت کر۔

سُدھ بُدھ رکھ۔ اِدھر اُدھر مت پھر۔

جنم سُپھل کر۔ بس چُپ رہ۔ مدھ چکھ۔

* सुबह उठ। पुल पर चल। ग़ुल मत कर। सुधबुध रख। इधर उधर मत फिर। जनम सुफल कर। बस चुप रह। मधु चख।

اُٹج پر چل- چُھپ کر نہ رہ-

کُچھ نہ کُچھ کر- یُدھ نہ لڑ- چتُر بن کر

رہ- کُھر کُھر نہ کر- گُل مت پکڑ-

کُچھ پڑھ لِکھ- دُکھ سُکھ سب سہ-

رُک رُک کر نہ پڑھ- اُس پر شک

نہ کر- دُم مت پکڑ- کُٹِل مت بن-

بہُت بک بک نہ کر- مدُھر وچن کہہ-

उटज पर चल। छुप कर न रह। कुछ न कुछ कर। युध न लड।
चतुर बनकर रह। खुरखुर न कर। गुल मत पकड। कुछ पढ़ लिख।
दुख सुख सब सह। एक एककर न पढ़। उस पर शक न कर।
दुम मत पकड। कुटिल मत बन। बहुत बक बक न कर। मधुर
वचन कह।

૧૨

દીર્ઘ સ્વર આ

ઝબર, ઝેર ને પેશ એ ત્રણ હરકતો વર્ણો સાથે વાપરીને અ, ઇ, ઉ એ ત્રણ હ્રસ્વ સ્વરો કેમ સિદ્ધ કરાય છે તે આપણે જોયું. હવે આ, ઈ, ઊ- એ ત્રણ તેમનાં દીર્ઘ રૂપોની સિદ્ધિની રીત જોઈએ.

આ બધા દીર્ઘ સ્વરો વર્ણો જોડે ત્રણ હરકતો અને ا, و અને ى એ ત્રણ વર્ણોનો સહાયકારી ઉપયોગ કરીને પ્રગટ કરવામાં આવે છે. એટલે, આ ત્રણ વર્ણો ઝબર હરકતથી પોતાનો اَ અ, وَ વ, یَ ય એ મૂળ સાદો ધ્વનિ પ્રગટ કરવાનું કામ દેવા ઉપરાંત સ્વરસિદ્ધિમાં સહાયકારી કામ પણ દે છે.

પ્રથમ 'આ' સ્વર જોઈએ.

['મદ' નિશાનીનો ઉપયોગ]

ا અલિફના માથા ઉપર 'મદ' નામની ~ આવી સંજ્ઞા મૂકવાથી 'અ'નું દીર્ઘ રૂપ 'આ' آ સૂચવાય છે. બીજા વર્ણોનો 'આ'વાળો બારાખડીનો અક્ષર સાધવા સારુ, તે વર્ણ સાથે ا નો સહાયક ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; ત્યાં મદની જરૂર નથી. જેમ કે,

	دا	ما	را	کھا	کا	با
વગેરે.	દા	મા	રા	ખા	કા	બા

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો

راگ	آگ	گھاس	داس	آس
રાગ	आग	घास	दास	आस

جاگ باغ داغ چراغ آدھار

आधार चिराग दाग बाग जाग

آہار بازار آرام بادام ناکام

नाकाम बादाम आराम बाज़ार आहार

داتا ماتا ناتا پالا جالا کالا آرپار

आरपार काला जाला पाला नाता माता दाता

یادگار کاربار اگُوا ببُوا گرُوا

गरुआ बबुआ अगुआ कारबार यादगार

અભ્યાસપાઠ*

آس رکھ۔ آگ جلا۔ تازہ آم کھا۔

پاٹھ یاد کر۔ باغ صاف رکھ۔ لات مت مار۔

لال کپڑا لا۔ ناک صاف کر۔

رام کا نام یاد کر۔ ناگ مت مار۔

* आस रख। आग जला। ताज़ा आम खा। पाठ याद कर। बाग साफ रख। लात मत मार। लाल कपडा ला। नाक साफ कर। रामका नाम याद कर। नाग मत मार।

ہرا پھل نہ توڑ۔ سڑا آم نہ کھا۔

صاف صاف کہہ۔ راگ الاپ۔

کالا کپڑا مت پہن۔ جالا صاف کر۔

باپ کا کہا مان۔ ہاتھ کالا مت کر۔

چار آم لا۔ گھاس پر مت چل۔

کان پر ہاتھ مت رکھ۔ کھانا کھا کر

ہاتھ صاف کر۔ بڑا بن کر نہ اکڑ۔

لائق کا کام کر۔ آج کا کام کل پر نہ ڈال۔

हरा फल न तोड़। सड़ा आम न खा। साफ़ साफ़ कह। राग अलाप। काला कपड़ा मत पहन। जाला साफ़ कर। बाप का कहा मान। हाथ काला मत कर। चार आम ला। घास पर मत चल। कान पर हाथ मत रख। खाना खा कर हाथ साफ़ कर। बड़ा बनकर न अकड़। लायक का काम कर। आज का काम कल पर न डाल।

૧૩

દીર્ઘ સ્વર ઈ

દીર્ઘ ઈ લખવા માટે, વર્ણ નીચે ઝેર મૂકી ગોળ કે નાના ی 'યે' નો (સહાયકારી) ઉપયોગ કરવામા આવે છે.

જેમ કે, اِی ઈ, بی, બી, کی, કી.

હવે વાંચો

ایمان	ایران	ایکھ
ઈમાન	ઈરાન	ઈખ
بیس	بیج	بیمار
બીસ	બીજ	બીમાર

નોંધ – 'યે' અંતે ન હોય તો તેનું નીચે બે નુકતાવાળુ ؞ આ જોડરૂપ વપરાય છે, ને આગળના વર્ણ નીચે 'ઝેર' હોય છે. આ બે નુકતા અને ઝેર સૂચવવા ِ આવી ભેગી નિશાની પણ 'યે' નીચે કેટલાક વાપરે છે. જેમ કે, ઉપલા શબ્દો આમ પણ લખાય.

ایمان	ایران	ایکھ
بیس	بیج	بیمار

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો

لیکھ	بھیکھ	سیکھ	ڈھیل	شیل
लीख	भीख	सीख	ढील	शील

کیل	آڑی	باڑی	گاڑی	اٹاری
कील	आड़ी	वाडी	गाडी	अटारी

پٹاری	کٹاری	امیر	فقیر	لکیر	تازگی
पिटारी	कटारी	अमीर	फकीर	लकीर	ताज़गी

روانگی	سادگی	آبادی	بربادی	آزادی
रवानगी	सादगी	आवादी	वरवादी	आजादी

અભ્યાસપાઠ*

شیل رکھ ۔ ایمان پر رہ ۔ بیس انار خرید

لا ۔ لکیر کا فقیر نہ بن ۔ زیادہ کھیر مت کھا ۔

* शील रख। ईमान पर रह। बीस अनार खरीद ला। लकीरका फकीर (ચીલાચલુ) न बन। ज़ियादा खीर मत खा।

پیٹھ سیدھی رکھ- تین قدم چل- غریب کی
مدد کر- اس دیوار پر نہ چڑھ- نیم کی چھال لا-
قمیص ڈھیلی مت سینا- کل ساری فیس لانا-
زبانی حساب سیکھ- ٹھیک ٹھیک پڑھ- میٹھا
میٹھا آم کھانا- کالی سیاہی کی دوات لا- ابھی
ابھی بجلی چمکی تھی- اپنی گھڑی ٹھیک کر-
روٹی کھا کر گھر جانا- دوا کی نیلی شیشی لانا-

पीठ सीधी रख। तीन कदम चल। गरीवकी मदद कर।
इस दीवार पर न चढ़। नीमकी छाल ला। कमीस ढीली
मत सीना। कल सारी फीस लाना। ज़बानी हिसाव सीख।
ठीक ठीक पढ़। मीठा मीठा आम खाना। काली सियाहीकी
दवात ला। अभी अभी विजली चमकी थी। अपनी घड़ी ठीक
कर। रोटी खाकर घर जाना। दवाकी नीली शीशी लाना।

سیدھی سیدھی بات کر۔ آڑی رات کیا کرنی بات۔ سادگی کا پالن کر۔

सीधी सीधी वात कर। आडी रात क्या करनी वात।
सादगीका पालन कर।

૧૪

દીર્ઘ સ્વર ઊ

દીર્ઘ ઈ પેઠે, દીર્ઘ ઊ લખવા માટે વર્ણ ઉપર પેશ હરકત મૂકી પછી و 'વાવ'નો (સહાયકારી) ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમ કે, اُو ઊ, دُو દૂ, جُو જૂ, بھُو ભૂ ઇત્યાદિ.

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો -

اُون	جُون	نُون	بھُول	پھُول	دھُول
ऊन	जून	नून	भूल	फूल	धूल
آلُو	بالُو	پالُو	ضرُور	غرُور	کھجُور
आलू	वालू	पालू	ज़रूर	गरूर	खजूर
اُونی	پُونی	دھُونی	اُصُول	فضُول	قبُول
ऊनी	पूनी	धूनी	उसूल	फ़ुज़ूल	क़ुबूल
جاسُوس	چاپلُوس	فانُوس			
जासूस	चापलूस	फानूस			

નોંધ-'ઊ' માટે ﻭ વાવ ઉપર ઊંધા અલ્પવિરામ જેવું, આમ '، મૂકીને પણ લખવાની નવી રીત ચાલુ થઈ છે. જેમ કે,

بھوٗل	جوٗن	اوٗن
ભૂલ	જૂન	ઊન

અભ્યાસપાઠ*

آکاش پر سورج کا نور چھا گیا-
گلاب کا پھول کھل اٹھا- ہر جگہ نہ
تھوک- چولھا گرم کر- اونی کپڑا
پہن- اپنی بھول قبول کر- آپ کا
رومال گر پڑا- کسی کی جوٹھن نہ کھا-
لوٹ کا مال خرید نہ کر- شورویر بن-

*आकाश पर सूरजका नूर छा गया। गुलाबका फूल खिल उठा। हर जगह न थूक। चूल्हा गरम कर। ऊनी कपड़ा पहन। अपनी भूल कुबूल कर। आपका रुमाल गिर पड़ा। किसीकी जूठन न खा। लूटका माल खरीद न कर। शूरवीर बन।

ابھی جا کر دودھ پی۔ پورا صاف کر۔
چاپلوس مت بن۔ اسکا چاقو ابھی لا۔
لال لال میٹھا تربوز کھا۔ تو چھت پر
مت کود۔ کاغذ کا پھول بنا۔ تو آم
چوس کر دودھ ضرور پی۔ دھول مت
اڑا۔ غرور کا سر نیچا۔

अभी जाकर दूध पी। पूरा साफ कर। चापलूस मत बन। उसका चाकू अभी ला। लाल लाल मीठा तरबूज खा। तू छत पर मत कूद। कागज़ का फूल बना। तू आम चूसकर दूध ज़रूर पी। धूल मत उड़ा। गरूर का सर नीचा।

સંયુક્ત સ્વર એ

'એ' સ્વર લખવા માટે, વર્ણની સાથે લાંબો કે મોટો ے 'યે' વાપરવામાં* આવે છે. જેમ કે,

ہے	تے	جے	بے	اے
હે	તે	જે	બે	એ

હવે આ શબ્દો વાંચો

ریل	جیل	تیل	نیک	ٹیک	ایک
રેલ	જેલ	તેલ	નેક	ટેક	એક

گھیلا	میلا	کیلا	ڈھیر	سیر	دیر
ઘેલા	મેલા	કેલા	ઢેર	સેર	દેર

* ['યે'નો આ ઉપયોગ નવો છે 'ય' લખવા પણ તે કામ દે છે જેમ કે ,-- یتی યતિ (ત્યાં ઝબર નથી વપરાતો) આથી ઉપરના એ, બે, જે, તે, હે વગેરે અનુક્રમે અય, બય, જય, તય, હય કેમ ન વંચાય, એવો સવાલ ઊઠે આ ગૂંચ — એ કે બય વાંચવું તે — વાચકે પોતાના શબ્દજ્ઞાન પરથી સમજી લેવાની રહે છે.

'વિજય' 'વિનય' 'શયન' જેવા શબ્દો ઉર્દૂમાં કેવી રીતે લખાય ?

جَے	شَین	وِنَے	وِجَے
જય	શયન	વિનય	વિજય

'યે' ઉપર ઝબરથી આ સ્પષ્ટ થઈ શકે]

ادھیڑ	پیڑ	میڈھ	ڈیرا	پھیرا
अधेड	पेढ़	मेढ	डेरा	फेरा

گھیرا	پیشاب	تیزاب	بیتاب
घेरा	पेशाव	तेज़ाव	वेताव

અભ્યાસપાઠ*

صبح کے سمے کھیت پر جا۔ لیٹ
کر نہ پڑھ۔ اس سیب کا مزہ چکھ۔
آج کیلے کا ساگ بنانا۔ سات سیر
امرود لے آ۔ میرا چاچا بہت میٹھے
خربوزے لایا تھا۔ درزی کی دکان پر
کپڑے سلے پڑے تھے۔ گیلے

* सुबहके समय खेत पर जा। लेट कर न पढ़। इस सेवका मज़ा चख। आज केलेका साग बनाना। सात सेर अमरूद ले आ। मेरा चचा बहुत मीठे ख़रबूज़े लाया था। दरज़ीकी दुकान पर कपड़े सिले पड़े थे। गीले

کپڑے اتار کر سوکھے کپڑے پہن لے۔ میری سفید چادر لاکر دے۔ ریل گاڑی سے سفر کر۔ زیور مت پہن۔ کھانے پینے کی چیز خوب صاف رکھ۔ نیک چال چل۔

कपडे उतार कर सूखे कपडे पहन ले। मेरी सफेद चादर ला कर दे। रेलगाडीसे सफर कर। ज़ेवर मत पहन। खाने पीनेकी चीज़ खूब साफ रख। नेक चाल चल।

૧૬

સંયુક્ત સ્વર ઐ

વર્ણ ઉપર ઝબર હરકત મૂકી સહાયકારી ઉપયોગમા 'યે' તેને જોડીને એ સ્વર સાધવામાં આવે છે જેમ કે, اَے ઐ, بَے બૈ ઇ૦

શરૂના વર્ણ ઉપર ઝબર મૂકવાને બદલે, વર્ણ પછી જોડાતા લાંબા 'ے' ઉપર ^ આવા આકારની 'જઝ્મ' જેવી નિશાની કરીને પણ 'ઐ' બતાવવામાં આવે છે. જેમ કે, ^اے ઐ, ^بے બૈ, ^کے કૈ વગેરે. પરંતુ, ચાલુ લખાણમાં ('ઝબર' પેઠે) આ નિશાની લખવાની છોડી દેવામાં આવે છે, પણ વાચવાની સગળતા ખાતર તે લખવી સારી.

આ 'ઐ'નો ઉચ્ચાર 'હિંદુસ્તાની'માં, આપણે 'ઐરાવત' કે 'પૈડું' જેવા શબ્દોમાં જેવો સંસ્કૃત 'ઐ' ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, તેવો નથી થતો. હિંદુસ્તાનીમાં 'ઐ' ઉચ્ચાર આપણે ગુજરાતીમાં ઊંધી માત્રાથી દર્શાવીએ છીએ તેવા પહોળા 'એ'ને મળતો જરા લાંબો કરવામાં આવે છે. તેથી 'ऐसा'ને 'ઍસા' કે 'અઍસા' જેવો વાંચવો. એમ 'वैल'ને 'વૅલ' કે 'વઍલ' જેવો વાંચવો.

હવે નીચેના શબ્દો વાચો

سیر	پیر	بیر	جیسا	پیسا	ایسا
सैर	पैर	वैर	जैसा	पैसा	ऐसा
میل	سیل	بیل	عین	رین	چین
मैल	सैल	वैल	ऐन	रैन	चैन
ہے	قے	شے	پھیلی	میلی	تھیلی
है	कै	शै	फैली	मैली	थैली
			میدان	شیطان	حیران
			मैदान	शैतान	हैरान

અભ્યાસપાઠ*

صبح و شام پیدل سیر کر۔ کسی

سے بیر مت رکھ۔ دھیرے دھیرے

* सुबह व शाम पैदल सैर कर। किसीसे वैर मत रख। धीरे धीरे

پیر کا میل اتار۔ جج نے ان کے جھگڑے
کا فیصلہ آج سنا دیا۔ تھیلی سے پیسے
نکال کر مجھے دے۔ آج کل ہیضے
کی بیماری پھیل رہی ہے۔ آسن
پر بیٹھ کر پڑھ۔ بازار سے ایک
سیر میدہ لے آ۔ کریم تیرنا خوب
جانتا ہے۔ ہمارے کھیلنے کا میدان
بہت بڑا ہے۔ چین سے بیٹھ۔
حیران مت کر۔ جیسے آم ویسے دام۔

पैरका मैल उतार। जजने उनके झगडेका फैसला आज सुना दिया। थैलीमे पैसे निकाल कर मुझे दे। आज कल हैज़ेकी वीमारी फैल रही है। आसनपर वैठकर पढ़। वाज़ारसे एक सेर मैदा ले आ। करीम तैरना खूब जानता है। हमारे खेलनेका मैदान वहुत वडा है। चैनसे बैठ। हैरान मत कर। जैसे आम वैसे दाम।

સંયુક્ત સ્વર ઓ

લાંબી ے 'યે' જેમ 'ય'કાર તેમ જ દીર્ઘ ઈકાર વ્યક્ત કરે છે, તેમ و 'વાવ' ઝબર સાથે લખો તો وَ 'વ'કાર, અને કોઈ વર્ણની જોડે સહાયકારી ઉપયોગમા તેની પછી વાપરો તો 'ઓ' સ્વર બતાવે છે.

જેમ કે. او ઓ, بو બો, جو જો વગેરે

'એ' ای ને 'અય' વાંચીએ તેમ, આ او 'ઓ'ને 'અવ' કેમ ન વચાય, એવો પ્રશ્ન અહી પણ ઊઠે. 'એ'ના પાઠમા તેને માટે જણાવ્યા પેઠે જ, અહી 'અવ' નહિ. 'ઓ' વાંચવાનો હોય છે તે વાચક સંદર્ભ પરથી સમજી લેવાનુ રહે છે. અવતાર. અવનિ અવઘટ, અવગ જેવા શબ્દો લખવા و ઉપર પણ ઝબર મૂકી શકાય.

اَوتار اَونِ اَوگھٽ اَوڳ

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો

پوس	اوس	کوٽ	چوٽ	اوٽ
पोस	ओस	कोट	चोट	ओट

کھگول	کپول	مور	ڍور	چور	کوس
खगोल	कपोल	मोर	ढोर	चोर	कोस

لوگ	ڀوگ	روگ	ڀُوگول
लोग	भोग	रोग	भूगोल

کٹورا چھچھورا ہلورا روٹی
कटोरा छछोरा हिलोरा रोटी

سوٹی کھوٹی بولو تولو کھیلو
सोटी खोटी वोलो तोलो खेलो

અભ્યાસપાઠ*

آج ہولی کا دن ہے۔ باغ سے
پھول نہ توڑ۔ ٹھیک ٹھیک تول۔
کسی کا دوش مت دیکھ۔ آج کل
لوہا بڑے کام کی چیز ہے۔ ذرا ہوش
سے کام کرو۔ چبا چبا کر روٹی کھا۔
گھاس پر اوس پڑی ہے۔ جوش کے

* आज होलीका दिन है। बागसे फूल न तोड। ठीक ठीक तोल। किसीका दोष मत देख। आजकल लोहा बडे कामकी चीज़ है। ज़रा होशसे काम करो। चबा चबा कर रोटी खा। घासपर ओस पडी है। जोशके

سمجھ ہوش بھی رکھو - کھوٹا کھرا
پرکھ لو - تیری ٹوپی بہت چھوٹی
ہے - ذرا میری بات پر وچار تو کرو -
گول مول بات مت کرو - کام کرو
بچو شور نہ کرو - اوپر باپو کا مول
ہے - ٹال مٹول کرنے کی عادت
مت ڈالو -

[illegible] है। [illegible] बात मत करो। गोलमोल बात मत करो। [illegible] है। [illegible]

૧૮

સંયુક્ત સ્વર ઔ

વર્ણ ઉપર ઝબર મૂકીને, સહાયકારી ઉપયોગમાં તેની પછી વાવ' લખવાથી ઔ સ્વર પ્રગટ થાય છે.* જેમ કે,

اَو   بَو   کَو

ઔ,   બૌ,   કૌ   વગેરે

* 'ઐ' લખવા જેમ 'જઝમ'ની બીજી રીત છે તેમ 'ઔ' લખવા પણ પહેલા વર્ણ ઉપર ઝબર ન મૂકતા, و ઉપર જઝમ મૂકવાની રીત કેટલાક અખત્યાર કરે છે, જેમ કે, اوْ, کوْ.

('ઐ'મા આ અગે જે વિવરણ લખ્યુ છે તે ઘટતા ફેરફાર સાથે 'ઔ'-માય લાગુ પડે છે)

પણ આ જઝમની રીત અહી જરા ગૂચવાડો કરવા સભવ છે ઉદાહરણથી તે તરત સમજાશે જેમ કે, 'عورت' પણ જો જઝમથી આ લખીએ તો 'عوْرت' 'અવ્રત – અવ્રત' વચાય તેમ જ, اوْر ઔર, کوْن કૌન અનુક્રમે અવ્ર, કવ્ન પણ વચાય આથી, પહેલી રીત જ વધારે પસદ કરવા જેવી છે

'ઔ'ના હિંદુસ્તાની ઉચ્ચાર માટે તેને મળતા જ ઐ ઉચ્ચાર પરની નોધ યાદ કરો હિંદુસ્તાનીમા 'ઔ' આપણા 'ચૌદ'ના સંસ્કૃત 'ઔ' પેઠે નહિ, પણ 'ઔરત' 'ફોજ'મા જે પહોળો ઓ બોલીએ છીએ તેવો જરાક લબાવીને ઉચ્ચાર થાય છે આ ઉચ્ચાર પ્રગટ કરવા અગ્રેજીમા a+u વપરાય છે તેના જેવું જ ا+و છે

નીચેના શબ્દો વાંચો

فوج اولاد عورت اوزار

ઑજાર ઑરત ઑલાદ ફૌજ

આ 'ઑ' ઉચ્ચારને જ 'ઑ' પેઠે આપણે વ્યક્ત કરીએ છીએ. તેથી ગુજરાતીમાં 'ઓજાર, ઓરત, ઓલાદ, ફોજ' પેઠે 'ઓ'થી લખીને તેનો પહોળો ઉચ્ચાર આપણે કરીએ. આપણે ગુજરાતી પરથી, 'ઑરત' લખેલું જોઈ, 'ચોટું' પેઠે તેનો 'ઑ' બોલીએ તો તે ખોટું થાય.

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો

اور طور غور ذوق شوق

शौक़ ज़ौक़ ग़ौर तौर और

طوق چوڑی دوڑی کوڑی

कौडी दौडी चौडी तौक़

اتول مخول بیڈول اوسط

औसत बेडौल मख़ौल अतौल

دولت شوکت اورس چورس

चौरस औरस शौकत दौलत

بوچھار	اوزار	اوتار	چودس
बौछार	औज़ार	औतार	चौदस

گونا	پونا	بونا
गौना	पौना	बौना

અભ્યાસપાઠ *

موہن داس کو کاتنے کا شوق ہے۔
حوض کو ہر روز صاف کرو۔ کوڑی
کوڑی پر نہ لڑو۔ دولت کے غلام
کبھی نہ بنو۔ اس پودے کو اور
پانی دو۔ مولوی صاحب گھر پر

* मोहनदासको कातनेका शौक है। हौज़को हर रोज साफ करो। कौडी कौडीपर न लडो। दौलतके गुलाम कभी न बनो। इस पौदेको और पानी दो। मौलवी साहिव घरपर

موجود تھے - حوصلہ کبھی مت چھوڑو -

اب بہار کا موسم ہے - چوکی پر

بیٹھ کر لکھو - آج ہم سب خوب

دوڑے - بے خوف ہو کر سو جا -

ذرا ہولے ہولے چلو - سچ بولو اور

بےخوف ہو کر رہو - نو سے سو تک گنو -

मौजूद थे । हौसला कभी मत छोडो । अव वहारका मौसिम है । चौकीपर बैठ कर लिखो । आज हम सव खूव दौडे । वेखौफ होकर सो जा । जरा हौले हौले चलो । सच वोलो और वेखौफ होकर रहो । नौ से सौ तक गिनो ।

૧૯

ઉર્દૂ સ્વરો ને બારાખડી

આટલે આવતા હવે ઉર્દૂમા સ્વરો ને વર્ણોની બારાખડી કેમ સધાય છે તે પૂરુ જાણ્યુ. (અ, અ ને બારાખડીમાં ન ગણતાં અનુસ્વાર ને વિસર્ગ તરીકે આગળ ઉપર વિચારીશુ.)

એ પણ ખ્યાલમાં આવ્યુ હશે કે, ઉર્દૂમાં સ્વરો તેના અલીફ વર્ણની બારાખડી દ્વારા જ સધાય છે.

થોડાક વર્ણોની બારાખડી જોઈએ. તે પ્રમાણે બીજા વર્ણોની બારાખડી લખવી.—

ج	ب	ا	મૂળ વર્ણ
جَ ज	بَ ब	اَ अ	ઝબર હરકત વડે
جا जा	با बा	آ आ	અલીફ પર 'મદ'થી આ, ને બાકીના વર્ણોને અલીફ જોડવાથી.
جِ जि	بِ बि	اِ इ	ઝેર હરકતથી
جِی जी	بِی बी	اِی ई	'ઝેર'વાળા વર્ણ જોડે ગોળ ی જોડવાથી.
جُ जु	بُ बु	اُ उ	વર્ણ પર 'પેશ' હરકતથી

جُو जू	بُو वू	اُو ऊ	'પેશ'વાળા વર્ણ જોડે و જોડવાથી.
جے जे	بے वे	اے ए	વર્ણ જોડે લાંબી યે ے જોડવાથી.
جَے जै	بَے वै	اَے ऐ	'ઝબર'વાળા વર્ણ જોડે લાંબી ے જોડવાથી
جو जो	بو वो	او ओ	વર્ણ જોડે و જોડવાથી.
جَو जो	بَو वौ	اَو औ	'ઝબર'વાળા વર્ણ જોડે و જોડવાથી

નીચેના શબ્દો વાંચો

آن بان आनवान	آر پار आरपार	جل تھل जलथल	ان بن अनवन
وِیران वीरान	اِیمان ईमान	کِفایت किफायत	اِجازت इजाज़त
مُوسل मूसल	اُوکھل ऊखल	پُکار पुकार	اُدار उदार
مَیلا کُچَیلا मैला कुचैला	اَیرا غَیرا ऐरा गैरा	بَیڑی वेडी	اَیڑی ऐडी
تَولیا तौलिया	اَولیا औलिया	چولا चोला	اولا ओला

અભ્યાસપાઠ *

کسی سے ان بن نہ رکھ۔ بارش
ہو جانے پر سابرمتی ندی کے آرپار
جانا کٹھن ہے۔ جواہر کی آن بان
نرالی ہے۔ بغیر اجازت بھیتر مت
آنا۔ آجکل کفایت کی خوب
ضرورت ہے۔ اپنے ایمان پر رہ۔
گولہ باری سے برلن ویران سا
ہو گیا۔ اور بن۔ بھارت ماتا کی

* किसीसे अनबन न रख। बारिश हो जाने पर साबरमती नदीके आरपार जाना कठिन है। जवाहरकी आनबान निराली है। बगैर इजाजत भीतर मत आना। आजकल किफायतकी खूब जरूरत है। अपने ईमान पर रह। गोलाबारीसे बर्लिन वीरानसा हो गया। और बन। भारत माताकी

پُکار سُن - اُوکھل مُوسل لےکر نمک

کُوٹ، ڈال - جُوتے کی ایڑی

ٹھیک، کروا لو - غُلامی کی بیڑی

کاٹ، ڈالو -

पुकार सुन । ઊખલ मूसल લેકર नमक कूट ડાલ । जूतेकी एडी ठीक करवा लो । गुलामीकी वेड़ी काट ડાલો ।

૨૦

ا، و અને ی، ے

ગયા બેચાર પાઠ પરથી જોયું હશે કે, ઉર્દૂના ا، و અને ગોળ ی તથા લાંબી ے (યે) એ ત્રણ વર્ણોનો ઉપયોગ અનેક ધ્વનિ સૂચવવામાં થાય છે. તે બધા ઉપયોગો એકસાથે હવે જોવાથી સ્પષ્ટતા થશે:

૧. પહેલો ઉપયોગ એનો પોતાનો ખાસ જે ધ્વનિ ગણાય છે તે સૂચવવાનો છે. જેમ કે,

આ શબ્દો વાંચો

یار	شیَن	یمُنا	وَفادار	اَکبر
યાર	શયન	યમુના	વફાદાર	અકબર

નોંધ–'ક્યા, ખ્વાબ, શ્વાન' જેવા શબ્દોમાં 'યે' 'વાવ' સંયુક્ત કે જોડાક્ષરમાં વપરાય ત્યારે તેને ઉર્દૂમા 'મિલવાં યે, વાવ' કહે છે.

૨. બીજો ઉપયોગ દીર્ઘ સ્વરો બતાવવામાં (હરકતો સાથે) સહાયકારી બને છે તે છે. જેમ કે,

بِی	بُو	بَا	اِی	اُو	آ
બી	બૂ	બા	ઈ	ઊ	આ

અંતે આવતી ઈ (દીર્ઘ) બતાવવા ગોળ યે વપરાય છે.

નોંધ–'વાવ' તથા 'યે' આમ વપરાય ત્યારે તેમને અનુક્રમે 'વાવ મારૂફ' અને 'યાએ મારૂફ' કહે છે. ('મારૂફ' એટલે પ્રસિદ્ધ એવો અર્થ છે.)

૩. ત્રીજો ઉપયોગ સંયુક્ત સ્વરો બતાવવામાં સહાયકારી બને છે એ છે. જેમ કે

بَے	بَے	بِے	اے
બૈ	ઐ	એ	એ

('એ', 'ઐ' અંતે આવે ત્યાં લાંબી યે ے વપરાય છે.)

بَو	اَو	بُو	او
બૌ	ઔ	ઓ	ઓ

નોંધ–'એ', 'ઓ' સ્વર બતાવવા વપરાતો ے તથા و અનુક્રમે 'યાએ મજહૂલ' તથા 'વાવ મજહૂલ' ઉર્દૂમાં કહેવાય છે. (મજહૂલ એટલે અજ્ઞાત)

અભ્યાસપાઠ*

آگ پانی کا بیر ہے - آدمی کی
قدر مرے پر ہوتی ہے - آتا ہے
اسے ہاتھ سے نہ دیجے، جاتا ہو اس کا
غم نہ کیجے - آدھی کو چھوڑ ساری کو
دھاوے ایسا ڈوبے تھاہ نہ
پاوے - اتاولا سو باولا - نیچ نوکری
بھیکھ ندان - ایک ہاتھ سے تالی

*आग पानीका वैर है। आदमीकी क़दर मरे पर होती है। आता है ઉसे हाथसे न दीजे, जाता हो ઉसका ग़म न कीजे। आधीको छोड़ सारीको धावे ऐसा डूबे थाह न पावे। ઉतावला सो वावला। नीच नौकरी भीख निदान। एक हाथसे ताली

نہیں بجتی - ایک سادھے سب

سدھے، سب سادھے سب جائے

ایسا کام سدا کر جس میں نہ

ہووے کچھ بھی ڈر -

नहीं वजती । एक साधे सब सधे, सब साधे सब जाय । ऐसा काम सदा कर जिसमें न होवे कुछ भी डर ।

૨૧

જોડાક્ષર – જઝ્મનો ઉપયોગ

અત્યાર સુધીમાં ઉર્દૂ વર્ણો, તેમનાં જોડરૂપો, તથા તેમની બારાખડી આપણે પૂરી કરી. હવે ઉર્દૂમાં જોડાક્ષર શી રીતે લખાય છે તે જોઈએ.

જોડાક્ષર બતાવવા ઉર્દૂમા જે ચિહ્ન વપરાય છે, તેને જઝ્મ, કહે છે

જઝ્મનો ઉપયોગ

'જઝ્મ' વિષે થોડો પરિચય અગાઉ 'ઐ' સિદ્ધિ વખતે કરેલો. તે ˆ આ આકારનો હોય છે. અને જે વર્ણ ઉપર મુકાય તે વર્ણને,

એ ખોડો કે હલન્ત છે, એમ સૂચવે છે. દા૦ ત૦ આ پدم 'પદમ' વંચાય છે; તેને જો 'પદ્‌મ' કે 'પદ્મ' બરાબર લખવું હોય, તો તેના 'દાલ' પર જઝ્મ મૂકવો જોઈએ – پدْم – તો તે પદ્મ વંચાય. તેમ જ کرْم કર્મ, مسْجد મસ્જિદ વગેરે.

નોંધ–૧. ગુજરાતી પેઠે હિંદુસ્તાનીમાં શબ્દનો છેલ્લો અકારાન્ત વર્ણ ખોડા જેવો હલન્ત જ બોલાય છે, પણ તેમ લખવામાં બતાવાતો નથી; તેમ જ ઉર્દૂમાં ત્યાં હલન્ત-સૂચક જઝ્મ ચિહ્ન વપરાતું નથી. જેમ કે, રમત رمت

૨. શબ્દનો 'હરકત' વગરનો જઝ્મવાળો વર્ણ ઉર્દૂમાં 'સાકિન' એટલે સ્થિર કહેવાય છે. જેમ કે 'પદ્‌મ'નો દાલ.

૩. ઝબર, ઝેર, પેશ પેઠે 'જઝ્મ' સામાન્યપણે લખવામાં નથી આવતો; તેથી મુશ્કેલી પડે, માટે તે લખવો એ જ ઠીક ગણાય.

હવે આ શબ્દો વાંચો

آنند	تخت	بخت	دوست	پوست
આનન્દ	તખ્ત	बख़्त	दोस्त	पोस्त

سیانا	بیانا	اجرت	پسند
स्याना	ब्याना	उजरत	पसन्द

دھیان	گیان	گوالا	جوالا
ध्यान	ज्ञान	ग्वाला	ज्वाला

અભ્યાસપાઠ*

پوست ایک نشے کی چیز ہے۔
دوست کی پہچان وقت آنے پر
ہوتی ہے۔ اپنی پسند کی چیز
ملنے پر خوب آنند ہوتا ہے۔ تقدیر
کے آگے تدبیر کس کام کی؟
آجکل اُجرت خوب بڑھ رہی ہے۔
وگیان قدرت پر قابو پا رہا ہے۔
اصل کے سامنے نقل کی کیا

* पोस्त एक नशेकी चीज़ है। दोस्तकी पहचान वक्त आनेपर होती है। अपनी पसन्दकी चीज़ मिलनेपर .खूब आनन्द होता है। तक़दीर के आगे तद्बीर किस कामकी? आजकल उजरत .खूब बढ़ रही है। विज्ञान कुदरत पर क़ाबू पा रहा है। अस्लके सामने नक्लकी क्या

قیمت؟ جو اِقرار کرو اُسے پورا

کرو۔ تکرار سے سدا بچتے رہو۔

क़ीमत ? जो इक़रार करो उसे पूरा करो। तकरारसे सदा बचते रहो।

૨૨

તશ્દીદનો ઉપયોગ

ઉર્દૂમાં જોડાક્ષર લખવામાં બીજી એક સંજ્ઞા 'તશ્દીદ' વપરાય છે. તે વર્ણની ઉપર ّ આમ લખાય છે. જે વર્ણ પર તે હોય તે બેવડો ઉચ્ચારાય છે. જેમ કે,

چمّچ	للّا	پکّا	کچّا	سچّا
ચમ્મચ	લલ્લા	પક્કા	કચ્ચા	સચ્ચા

سنّاٹا	سنّ	انّ	مسلّح
સન્નાટા	સન્ન	અ- ા	મુસલ્લહ

એટલે, પોતે જ જોડાક્ષર તરીકે બેવડાતો વર્ણ હોય ત્યાં જઝ્મ ન વાપરતાં તશ્દીદ વાપરવામાં આવે છે.

નોંધ મક્ખન, અચ્છા, પત્થર જેવા શબ્દોમાં ક્ખ, ચ્છ, ત્થ, દ્ધ જોડાક્ષર આવે ત્યાં અનુક્રમે ખ્ખ, છ્છ, થ્થ, ધ્ધ સમજી તેમને તશ્દીદથી લખવામાં આવે છે. જેમ કે,

مکّھن	اچّھا	پتّھر
मक्खन	अच्छा	पत्थर

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો

ٹھٹّھا	مٹّھا	گڈّا	اڈّا
ઠટ્ઠા	મટ્ઠા	ગડ્ડા	અડ્ડા
رسّی	اسّی	دِلّی	بِلّی
રસ્સી	अस्सी	दिल्ली	बिल्ली
کدّو	چُلّو	اُلّو	ٹٹّی
कद्दू	चुल्लू	उल्लू	ટટ્ટી
اِکّا دُکّا		لذّت	عِزّت
इक्कादुक्का		लज़्ज़त	इज़्ज़त

અભ્યાસપાઠ*

موٹر کے اڈّے پر میرے سے
مِلنا - گدّا بوجھ ڈھونے کے کام
آتا ہے - مٹّھا پینے سے پیاس بُجھتی
ہے - اپنے جیسے سے ہی ٹھٹّھا کرنا
اُچِت ہے - کُتّے کا بچّہ پِلّا کہلاتا
ہے - اُڑد آدِکی جو تل کر روٹی
بنتی ہے اُسے چِلّا کہا جاتا ہے -
بہت، مُدّت، سے دِلّی ہِندوستان کی

*मोटरके अड्डे पर मेरेसे मिलना। गद्दा बोझ ढोनेके काम आता है। मट्ठा पीनेसे प्यास बुझती है। अपने जैसेसे ही ठट्ठा करना उचित है। कुत्तेका बच्चा पिल्ला कहलाता है। उड़द आदिकी जो तलकर रोटी बनती है, उसे चिल्ला कहा जाता है। बहुत मुद्दतसे दिल्ली हिन्दोस्तानकी

راجدھانی چلی آتی ہے۔ لڈّو کھاکر
چُلو بھر پانی پی لو۔ گدھا لدّو جانور
ہے۔ خدمت سے عزّت ملتی ہے۔
بنارسی لنگڑ آم کی لذّت نرالی
ہوتی ہے۔ جیسا انّ ویسا من۔
پہاڑی راستہ پر اکّا دُکّا آدمی
ہی ملتا ہے۔

राजधानी चली आती है। लड्डू खाकर चुल्लू भर पानी पी लो।
गधा लद्दू जानवर है। खिदमतसे इज्जत मिलती है। बनारसी लंगड़े
आमकी लज्जत निराली होती है। जैसा अन्न वैसा मन। पहाड़ी
रास्ते पर इक्का-दुक्का आदमी ही मिलता है।

૨૩

બે પ્રકારના અનુસ્વાર

ગુજરાતી પેઠે હિંદુસ્તાનીમાં બે અનુનાસિક છે, એક 'અંત' કે 'અન્ત'માં છે તેવો થડકાથી બોલાતો સંસ્કૃત અનુસ્વાર; ને બીજો 'આંખ' કે 'મૉં'માં આવતો પોચો પ્રાકૃત અનુસ્વાર. પહેલો જોડાક્ષર છે, બીજો નાકમાંથી બોલાતો ગૂંગણો ઉચ્ચાર છે. નાગરીમાં આ અનુનાસિકો અનુક્રમે (ं) બિંદુ અનુસ્વારથી અને 'ચંદ્ર-બિંદુ' (ँ)થી બતાવાય છે. જેમ કે, अंत, कांत, वंदन; અને मॉं, हँसना વગેરે.

નૉંધ — બિંદુ-અનુસ્વારવાળા થડકાદાર ઉચ્ચારના સંસ્કૃત અનુસ્વારને પાછલા વ્યંજન જોડે તેના અનુનાસિક સાથે જોડાક્ષરથી પણ લખી શકાય છે, એ તો ઉપર જોયું હશે જેમ કે, અંત—અન્ત, વિલંબ—વિલમ્બ, સંત—સન્ત, વંદન—વન્દન.

ઉર્દૂમાં આ થડકાદાર અનુસ્વારને જોડાક્ષર પેઠે જ ગણીને જઝ્મ વડે લખવાનો રિવાજ છે. જેમ કે,

سنت	ولمب	کنچن	وندن
સન્ત	વિલમ્બ	કંચન	વન્દન

[નૉંધ — ઙ, ઞ, ન માટે નૂન ن અને મ માટે م મીમ વપરાય છે. ણ માટે આગળ વિચાર કરીશું.]

'નૂન ગુન્ના'

હવે પોચો પ્રાકૃત અનુનાસિક કેમ લખવો તે જોઈએ.

આ પોચા અનુનાસિકને ઉર્દૂમાં 'નૂન ગુન્ના' નાકમાંથી નીકળતા પોચા અનુનાસિક માટેનો નૂન - કહે છે. તે જ્યારે શબ્દની વચમાં આવે ત્યારે 'નન' ઉપર ˘ આવી (ઊંધા જઝ્મ જેવી) નિશાની કરી તે વ્યકત થાય છે. જેમ કે,

سانپ	ہنسی	مانگنا
સૉંપ	હૅંસી	માંગના

નૂન ગુન્નો જ્યારે શબ્દને છેડે આવે ત્યારે નુકતા વગર ں આમ નૂન લખી તે વ્યકત થાય છે. જેમ કે,

ہاں	ماں
હાઁ	માઁ

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો —

گھونٹ	اونٹ	[illegible]	[illegible]
ઘૂંટ	ઊંટ	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

چھانو کنواں دھنواں چاند

चाँद धुवाँ कुवाँ छाँव

پھانک ، جھاڑ پھونک ، بھانت بھانت

भाँतिभाँति झाडफूँक फाँक

અભ્યાસપાઠ*

سانچ کو آنچ نہیں۔ دودھ کو
گھونٹ گھونٹ کر کے پیو۔
برسوں سے ہندوستانی انگریزوں سے
آزادی مانگ رہے ہیں۔ آنت اور
دانت صاف رہیں تو پھر دوا کی ضرورت
نہیں۔ موہن کا پانو پھسل گیا۔ چلو،

*साँचको आँच नहीं। दूधको घूँट घूँट करके पियो। बरसोंसे हिन्दोस्तानी अँग्रेज़ोंसे आज़ादी माँग रहे हैं। आँत और दाँत साफ रहें तो फिर दवाकी ज़रूरत नहीं। मोहनका पाँव फिसल गया। चलो,

پیپل کی چھانو میں کبڈّی کھیلیں۔
دوسرے کی ہنسی اُڑانا اچھّا نہیں۔
سردی میں کنویں سے دھنواں نکلتا
ہے۔ چاند چڑھے کُل جہاں دیکھے
بھینس ناند میں سے چارا کھاتی ہے۔
گانو کے لوگ جھاڑ پھونک میں
مانتے ہیں۔ اس سنسار میں بھانتے
بھانتے کے لوگ ہیں۔

पीपलकी छाँवमे कवड्डी खेलें । दूसरेकी हँसी उडाना अच्छा नहीं । सर्दीमें कुँवेसे धुवाँ निकलता है । चाँद चढे कुल जहाँ देखे । भैंस नाँदमेंसे चारा खाती है । गाँवके लोग झाडफूँकमें मानते हैं । इस ससारमें भाँति भाँतिके लोग हैं ।

તનવીનનો ઉપયોગ

કેટલાક મૂળ અરબી તત્સમ શબ્દો છે, જેમને અંતે ન્ આવે છે. તે બધા ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો હોય છે, ને હિંદુસ્તાનીમાંય તે જ રૂપે વપરાય છે. તે લખવામાંય તેમની મૂળ અરબી રીત જ કાયમ રખાય છે. તે રીત એ છે કે, અંત્ય ન્ 'નૂન'થી લખાતો નથી, પણ તેને બદલે 'અલિફ' લખી, તેને માથે બેવડા ઝબર જેવી 'આવી ॱ' નિશાની મુકાય છે. (اً) આને ઝબરની તનવીન કહે છે. જેમ કે,

قریباً	مثلاً	فوراً
करीबन् (લગભગ)	मस्लन् (દા. ત.)	फौरन् (એકદમ)

અપવાદ પણ જ્યારે આવા ન્ પહેલાં શબ્દને અંતે त હોય છે ત્યારે 'અલિફ' લખાતો નથી અને તનવીન એકલી જ ને તે અંત્ય ત ઉપર લખીને ન્ સૂચવાય છે. અને તે 'त' માટેનો 'તે' અરબી ઢગથી* પણ લખાય છેઃ એટલે ـہ ની પછી ગોળ 'હે'નુ અંતિમ જોડરૂપ ـۃ આમ લખાય છે. જેમ કે, عادۃً आदतन्, حکمۃً, हिकमतन्.

હવે આ શબ્દો વાંચો

عموماً	اطلاعاً	اتفاقاً	اصولاً
उमूमन्	इत्तलाअन्	इत्तिफाकन्	उसूलन्

* તે ۃ આ પ્રમાણે નસ્ખ મરોડમાં લખાય છે જેમ કે, عادۃً आदतन्.

ارادۃً	خصوصاً	یقیناً	فرضاً
इरादतन्	.ख़ुसूसन्	यकीनन्	फ़र्ज़न्
حقیقتاً	غالباً	آخراً	قدرتاً
हक़ीक़तन्	ग़ालिबन् (ઘણું કરીને)	आख़िरन् (આખરે)	.क़ुद्रतन्

અભ્યાસપાઠ*

شراب پینا اُصولاً بُرا ہے۔ کل
بازار میں اِتّفاقاً آپ سے میرا مِلنا
ہو گیا تھا۔ اِطّلاعاً عرض ہے کہ کھانا
تیّار ہے۔ کشمیر میں طرح طرح
کے پھل ہوتے ہیں: مثلاً
سیب، ناشپاتی، اخروٹ، بادام وغیرہ۔

* शराब पीना उसूलन् बुरा है। कल बाजारमें इत्तिफाकन् आपसे मेरा मिलना हो गया था। इत्तलाअन् अर्ज है कि खाना तैयार है। कश्मीरमें तरह तरहके फल होते हैं:— मस्लन् सेव, नाशपाती, अखरोट, बादाम वगैरह।

بنیادی تعلیم میں کسی نہ کسی ہنر
کو فرضاً سیکھنا پڑتا ہے۔ تعمیری
کام (رچناتمک کام) سے یقیناً آزادی
مل سکیگی۔ انگریز خصوصاً وقت کے
پابند ہوتے ہیں۔ رحیم نے
ارادتاً یہ کام نہیں کیا تھا۔

बुन्यादी तालीममें किसी न किसी हुनरको फर्ज़न् सीखना पडता है। तामीरी काम (रचनात्मक काम)से यकीनन् आजादी मिल सकेगी। अँग्रेज़ ख़ुसूसन् वक्तके पाबन्द होते हैं। रहीमने इरादतन् यह काम नहीं किया था।

૨૫

'હમ્ઝા'નો ઉપયોગ

ઉર્દૂની એક નિશાની હજી બાકી રહે છે તે હમ્ઝા (ء) તે નિશાની સામાન્ય રીતે ی કે ی અને و આ બે વર્ણો ઉપર આવે છે. તેનો ઉપયોગ નીચેના દાખલા પરથી સમજીએ. આ શબ્દો વાંચો :

ہوئی	بھائی	جاؤ	گئے	جائیگا
हुई	भाई	जाओ	गए	जाएगा

અત્યાર સુધીમાં શીખ્યા તે પ્રમાણે જો આ શબ્દ લખીએ તો

ا ا ، گ ا ے ا ا ا ج जाएगा

و ا + ا ا ج जाओ   ے ا + ، گ गए

ی ا + و + ہ हुई   ی ا ا ا ا بھ भाई

આમ જોડણી કરીએ. પણ તેમાંનો (ا) અલીફ કમી કરીને, તે સૂચવવા, તેની પછી આવતા ی કે و ઉપર ء હમ્ઝા લખાયો છે.

ઉર્દૂમાં લખતાં જે શબ્દોમાં આ પ્રમાણે બે સ્વર-ઉચ્ચારો સાથે આવે, ત્યા આગળ ا ی و એ વર્ણોમાંથી ત્રણ એકસાથે આવે છે; જેમ કે, જુઓ ઉપરના દાખલા. તેને સ્થાને વચ્ચે આવતો અલીફ ઊડી જાય છે અને પછીના ی કે و ઉપર ء લખી તેનો લોપ

સૂચવાય છે. એટલે ـٔ આવે ત્યાંથી નવો અક્ષર વાંચવો. આમ ء હમ્ઝા સંસ્કૃત અવગ્રહ પેઠે કે શબ્દ વચ્ચેની અંગ્રેજી 'હાઇફ્ન' જેવું કામ દે છે, એમ પણ કહી શકાય.

नोंध–પણ 'આય, રાય, હાય' જેવા શબ્દમાં હમ્ઝા ન હોઈ શકે. તે આમ જ લખાય آے; راے, ہاے

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો·

چاہیے	پدھاریٔے	پیٔیگا
चाहिए	पधारिए	पिएगा
آیٔے	داؤد	آؤ
आइए	दाऊद	आओ
کھایٔیگا	کئی	جایٔے
खाएगा	कई	जाइए

नोंध

قائم	قائل	مائل	فائدہ
क़ाइम	क़ाइल	माइल	फाइदा

જેવા મૂળ અરબી શબ્દોની 'ઇ' ئ આ પ્રમાણે હમ્ઝાથી લખાય છે. નાગરીમાં તે 'ય'થી લખાય છે, જેમ કે कायम, क़ायल, मायल, फायदा

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો:

آئے	رئیس	بائیس	روئی	پائی
आए	रईस	बाईस	रूई	पाई

لئے	ہوئے	گئیں	دائیں
लिए	हुए	गईं	दाएँ

بائیں	آؤں	اپجاؤ	داؤ	گاؤں
बाएँ	आऊँ	उपजाऊ	दाओ	गाओं

ڈائن	لائق	گنجائش	کوئلہ
डाइन	लायक़	गुंजाइश	कोयला

ذائقہ	دائرہ	آئینہ
ज़ायक़ा	दायरा	आईना

અભ્યાસપાઠ*

آپ کئی روز سے دکھائی نہیں
دیئے ہیں۔ مائی کا لال کوئی ورلا
ہی ہوتا ہے۔ گرمی کے دنوں میں
عام راستوں پر پیاؤ لگوائے

*आप कई रोज़से दिखाई नहीं दिए हैं। माईका लाल कोई विरला ही होता है। गर्मीके दिनोंमें आम रास्तोंपर पियाओ लगवाए

جاتے ہیں - کھیڑا ضلع کی زمین
ادھک اُپجاؤ ہے - کشتی لڑنے کے
بہت سے داؤ ہوتے ہیں - ڈائن سے
مت ڈریے - میرے لائق
کام کاج لکھیے - اِس ڈبّے میں
اور کی گنجائش نہیں ہے - ذرا
اِس آم کا بھی ذائقہ چکھیے - آپ
سب ایک دائرے میں کھڑے ہو
جائیں - بھائی صاحب! ذرا آئینے میں
اپنا مُنہ تو دیکھیے -

जाते हैं। खेडा जिलाकी जमीन अधिक उपजाऊ है। कुश्ती लडनेके बहुतसे दाओ होते हैं। डाइनसे मत डरिए। मेरे लायक कामकाज लिखिए। इस डब्बेमें औरकी गुंजाइश नहीं है। जरा इस आमका भी ज़ायका चखिए। आप सब एक दायरेमें खडे हो जाएँ। भाई साहिब! जरा आईनेमें अपना मुँह तो देखिए।

સંખ્યા અને વિરામચિહ્નો

ઉર્દૂ કક્કો ને લખાવટ જાણ્યા પછી તેનું સંખ્યાલેખન અને વિરામચિહ્નો જોઈ લઈએ.

સંખ્યાલેખન

મૂળ દસ આંકડા આ છે:

۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱
૦	૯	૮	૭	૬	૫	૪	૩	૨	૧

કોઈ પણ સંખ્યા લખવાને માટે આ અંકોને દશકપદ્ધતિ પ્રમાણે ➤ આમ જ લખાય છે. (શબ્દોની લખાવટ પેઠે ◀ આમ નહિ.) એટલે કે, સંખ્યાલેખન ગુજરાતી અંગ્રેજી વગેરે પેઠે જ (ડાબેથી જમણે દશકપદ્ધતિ પ્રમાણે) ઉર્દૂમાં હોય છે. જેમ કે,

۱۲۳   ۲۰۴۹

૧૨૩   ૨૦૪૯

અપૂર્ણાંક* પણ તેમ જ લખાય છે;

$۵\frac{۴}{۷}$ $૫\frac{૪}{૭}$ $\frac{۹}{۱۳}$ $\frac{૯}{૧૩}$

* આ અપૂર્ણાંક 'પાંચ સહી, ચાર બટે સાત; નવ બટે તેરા' એમ બોલાય છે.

અને દશાંશ અપૂર્ણાંકનું* દશાંશચિહ્ન હમ્ઝાથી બતાવાય છે. જેમ કે,

۱ء۸	۳۰۲ء۴۲
૧·૮	૩૦૨·૪૨

તારીખ, સન લખવાની પ્રચલિત રીત આ છે:

૨૦ જૂન, ૧૯૪૪   ۲۰ جُون، ۱۹۴۴ء

અથવા આમ પણ લખાય છે·

۲۰ جُون، عیسوی سن ۱۹۴۴ء

૨૦ જૂન, ઈ. સ. ૧૯૪૪

વિરામચિહ્નો

ઉર્દૂમાં નાગરી પેઠે વિરામચિહ્નો અંગ્રેજીને આધારે જ છે. એમાં ફેર છે તે માત્ર જમણેથી ડાબેની ઉર્દૂ લખાવટ ને તેના મરોડને કારણે છે; બાકી સંકેત તો સરખો જ છે. નીચે જોતાં તે સમજાશે.

અલ્પવિરામ ،	અર્ધ વિરામ ؛
પૂર્ણવિરામ –	પ્રશ્નચિહ્ન ؟
ઉદ્‌ગારચિહ્ન !	કોલન :
અવતરણચિહ્ન “ ”	લાંબી ટૂંકી ‘ડૅશ’ ,–

કૌંસનાં રૂપો તો સમાન જ છે.

* આ અપૂર્ણાંક ‘એક ઇશારિયા આઠ’ એમ વંચાય છે. ઉર્દૂમાં દશાંશચિહ્નને ‘ઇશારિયા’ કહે છે

નીચેની સખ્યાઓ વાંચો

۳۲۱ ۴۳۲۱ ۵۷۶۷ ۲۲۹۳۱

۳/۵ ۹ ۶/۷ ۱۶ ۲/۳ ۴/۱۵

۲ ء ۳ ۹ ء ۷ ۴ ء ۱

૨૭

સમાન ધ્વનિના વર્ણો

'ઉર્દૂ વર્ણોના ધ્વનિ' વિષેના પ્રકરણમાં આપણે કેટલોક વિચાર કરવાનો પછીથી રાખેલો તે હવે જોઈએ. ત્યાં આપણે જોયુ કે,

૧. ઉર્દૂમાં કેટલાક નવા વર્ણો ને ધ્વનિ છે કે જે નાગરીમાં નથી મળતા.

૨. એથી ઊલટું, નાગરીના કેટલાક વર્ણ ને ધ્વનિ ઉર્દૂમાં નથી મળતા.

૩. અને, કેટલાક નાગરી વર્ણો માટે ઉર્દૂમાં એકથી વધારે વર્ણો છે. જેમ કે, ત, સ, હ, કે જ઼ માટે અનુક્રમે બે, ત્રણ, બે અને ચાર વર્ણો મળે છે.

આ બાબત હવે જોઈએ.

૧. ઉર્દૂના કેટલાક વર્ણો માટે નાગરીમાં નુક્તો દાખલ થયો છે. તે અગાઉ આપણે જોયું. જેમ કે,

क़दम	ख़बर	ग़रीब
मुज़्दा (ખુશ ખબર)	लड़ाई	गढ़
फायदो	ज़रूर	अ़ाम*

૨. પણ, નીચેના વર્ણો હવે જુઓ:

ज़ ذ ز ض ظ

આ ચારે ઉર્દૂ વર્ણ માટે નાગરીમાં નુકતાવાળો ज़ જ પર્યાય રૂપે બતાવ્યો છે. તેમ જ,

स ث س ص

त ت ط ह ح ه

૩. આ વર્ણોમાંના ઘણાખરા મૂળ અરબી છે અને એમના ઉચ્ચારો તે ભાષામાં અલગ ને સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ ફારસી, હિંદુસ્તાનીમાં એ ભેદ ભુસાઈ ગયો છે, એટલે ચારેય ज़, ત્રણે स, બે त તથા બે ह એમના ઉચ્ચાર તો સરખા જ લગભગ છે. પરંતુ, લખવામાં કોઈ જગાએ એક તો કોઈ જગાએ બીજો આવે છે; તેનો આધાર તે તે શબ્દની મૂળ અરબી તત્સમ જોડણી ઉપર રહે છે. એટલે તે અરબી તત્સમ શબ્દોની મૂળ જોડણી જ ઉર્દૂમાં કાયમ રહે છે. આથી તેવા શબ્દોની જોડણી ખાસ યાદ રાખવી જોઈશે.

આ વસ્તુ નીચે દાખલા જોતાં ઝટ સમજાશે.

* 'ع' સૂચિત અકારનો ઉચ્ચાર જરા ગળામાંથી થાય છે તે સૂચવવા માટે अ નીચે નુક્તો મૂક્યો છે. જોકે સામાન્ય રીતે તેમ નાગરીમાં લખાતુ નથી.

નાગરી વર્ણ	જોડણી	ઉર્દૂ જોડણી	ઉર્દૂ વર્ણ
ज़	मज़ाक़	مذاق	ذ
	सज़ा	سزا	ز
	ज़ामिन	ضامن	ض
	ज़ालिम	ظالم	ظ
त	तार	تار	ت
	ताक़त	طاقت	ط
स	असर	اثر	ث
	साल	سال	س
	साफ़	صاف	ص
ह	हक़	حق	ح
	हल	حل	ه

૪. આમ એક નાગરી માટે અનેક ઉર્દૂ વર્ણોમાંથી કયો વપરાય તે વિષે અરબી ફારસી તત્સમ જોડણી છોડતાં, સામાન્ય સંસ્કૃત તત્સમ તદ્ભવ શબ્દોમાં આવતા સ, ત, હ બતાવવા માટે, અનુક્રમે س, ت, અને ગોળ હે ہ વપરાય છે.

આમાંથી એ 'હે' અંગે થોડું અલગ સમજવાની જરૂર છે, તે હવે પછીના પાઠમાં.

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો :-

طراوت	تجارت	طاق	تاک
तरावत	तिजारत	ताक़	ताक
کسرت	کثرت	سلائی	صراحی
कसरत	कसरत (अधिकता)	सिलाई	सुराही
مذہب	حیرت	ہدایت	حفاظت
मज़हब	हैरत	हिदायत	हिफ़ाज़त
ذات	نظارہ	مضبوط	مزدور
ज़ात (जाति)	नज़ारा (दृश्य)	मज़बूत	मज़दूर
غصہ	ظاہر	ضبط	زبان
गुस्सा	ज़ाहिर	ज़ब्त	ज़बान

અભ્યાસપાઠ *

آپ کونسے طاق کی طرف تاک

رہے ہیں؟ بادام کھانے سے دماغ میں

* आप कौनसे ताक़की तरफ़ ताक रहे हैं? बादाम खानेसे दिमाग़में

طراوت آتی ہے۔ اچھی بُری
صُحبت کا اثر ضُرور ہوتا ہے۔ کشمیر
میں اُونی کپڑا کثرت سے ہوتا ہے۔
کثرت کرنے سے ہمارا شریر
بلوان ہوتا ہے۔ مذہب یہ نہیں
سِکھاتا کہ آپس میں بیر رکھا جاوے
دُنیا کے سب کام مزدور سے چلتے
ہیں۔ قُدرتی نظاروں کا مزہ لوٹنا ہو
تو کشمیر کی سیر کریں۔ ذات پات کے

तरावत आती है । अच्छी बुरी सोहबतका असर जरूर होता है । कश्मीरमें ऊनी कपडा कसरतसे होता है । कसरत करनेसे हमारा शरीर बलवान होता है । मज़हब यह नहीं सिखाता कि आपसमें वैर रखा जावे । दुनियाके सब काम मज़दूरसे चलते हैं । कुदरती नज़ारोंका मज़ा लूटना हो तो कश्मीरकी सैर करें । ज़ातपातके

جھگڑوں سے بچے رہیے۔ حق کی
چاہ ہے مگر فرض کی پرواہ نہیں۔
زبردست مارے اور رونے نہ دے۔

झगड़ोंसे बचे रहिए। हक़की चाह है मगर फ़र्ज़की परवाह नहीं। ज़बरदस्त मारे और रोने न दे।

૨૮

ઉર્દૂમાં હ ધ્વનિ ને વિસર્ગ

હકાર માટે ઉર્દૂમાં ح અને ہ (કે ھ) એવા બે વર્ણ છે; તેમને અનુક્રમે બડી હે, ને આખરી યા ગોળ હે, (કે દોચશ્મી બે આંખવાળી) હે કહે છે.

૧. બડી 'હે' ح નો ઉપયોગ ગળામાંથી ભારથી ને સ્પષ્ટ બોલાતા, ઘણે ભાગે અરબી તત્સમ હકાર માટે થાય છે, જેમ કે,

حد	حج	طرح	حاضر
हद	हज	तरह	हाज़िर
حلوا	صبح	حاجت	حضرت
हलवा	सुबह	हाजत	हज़रत

حرکت   حرام   صاحب   محل

હરકત   હરામ   સાહિબ   મહલ

આવી જોડણી તો, આપણે જોઈ ગયા તેમ, યાદ રાખવી જોઈશે.

૨. આખરી કે ગોળ ‘હે’ ہ નાગરીના સામાન્ય ‘હ’ માટે વપરાય છે. તેનાં જોડરૂપો ખાસ ધ્યાનમાં લો:

ہلکا   ہاتھی   پہاڑ   پہر

હલ્કા   હાથી   પહાડ   પહર

ہجرت   ہرہر   بارہ   دیہ

હિજરત   હરિહર   બારહ   દેહ

ہلال   آہ   ہڈّی   جگہ

હિલાલ (નવો માસ)   આહ   હડ્ડી   જગહ

૩. દોચશ્મી ‘હે’ ھ થી નાગરીના ख, घ, छ, झ, ठ, ढ, ढ़, थ, ध, फ, भ વર્ણો માટે એક ઉર્દૂ વર્ણ યોજાયો છે તે વર્ણમાળામાં જ આપણે જોયુ. કેટલાક લોક આ વર્ણોને જોડાક્ષર જ માને છે. પણ તેમ કરવાની જરૂર નથી.

જેમનો ધ્વનિ મૂળ હિંદુસ્તાનીમાં છે, પણ તેમને માટે ખાસ નાગરી વર્ણ સંકેત નથી એવા નીચેના ધ્વનિ* હવે જુઓ

* ગુજરાતીમા પણ હશ્રુતિવાળા આવા વર્ણો છે જેમ કે, નાનુ, તમારું, ફોડુ

આ બધામાં સયુક્તાક્ષર કરતાં હશ્રુતિનો ઉચ્ચાર છે, જે મૂળ સંસ્કૃતના અપભ્રંશ રૂપમાંનો અવશેષ છે. ઉર્દૂમાં તેમને માટે પણ ھ (દોચશ્મી હે) વપરાય છે.*

ننھا   تمھارا   کولھو   تیرھواں

नन्हा   तुम्हारा   कोल्हू   तेरहवाँ

૪. નાગરીના વિસર્ગને મળતો હકાર કેટલાક શબ્દોમાં અંતે આવે છે. જેમ કે,

ہفتہ   مردہ   تماشہ   مدرسہ

તે આખરી ہ થી બતાવાય છે. તેના મૂળ ઉચ્ચાર પરથી નાગરીમાં તદ્ભવ થઈ મદરસા, તમાશા, મુર્દા, હફ્તા વગેરે પેઠે બોલાય છે; પણ તેમના અંત્ય 'આ'કાર માટે ઉર્દૂમાં 'અલીફ' વપરાતો નથી, પણ આખરી 'હે' જ મુકાય છે, એ નોંધવું જોઈએ.

૫. ઉર્દૂમાં (નાગરી) વિસર્ગ લખવા માટે શું કરવું તે જોઈએ.

અંતઃકરણ   انتہکرن

અઃ   اہ (અંતે જઝમ વાપરવાની જરૂર નથી)

દુઃખ   دُکھ

* કેટલાક લોક અહીં આખરી 'હે' વાપરીને પણ સંયુક્તાક્ષર બતાવે છે. આથી, આ ચાર વર્ણને વર્ણમાળામાં ગણતા નથી, કેટલાક ગણે છે, ને કેટલાક તેમાંના બે ત્રણને પણ ગણે છે વાચકને ખબર છે કે, આ ચોપડીમા તે ગણ્યા નથી

એટલે કે, હ્ ખોડા જોડાક્ષરની પેઠે લખવાથી આ કામ લઈ શકાય.

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો·

آہستہ	دولہا	ہڑتال	حجامت
आहिस्ता (આસ્તે)	दूल्हा	हड़ताल	हजामत
سرمہ	چولہا	ہشیار	حریف
सुरमा	चूल्हा	हुश्यार	हरीफ
فرشتہ	ننھیال	شہید	تحصیل
फ़रिश्ता	नन्हयाल (મોસાળ)	शहीद	तहसील
تفریح	ہانڈی	بارھواں	تحفہ
तफ़रीह (ખુશી)	हाँडी	बारहवाँ	तुहफा(ભેટ)

ઉર્દૂમાં ખૂટતા વર્ણો

અંતે એક વિચારવાનું રહે છે તે નાગરીમાં મળતા પણ ઉર્દૂમાં ખૂટતા એવા ત્રણ ચાર વર્ણોનું છે. જેવા કે, ऋ, ण, ष, ळ હિંદુસ્તાનીમાં આમાંનો અંત્ય ळ વર્ણ છે જ નહિ. બાકીના વર્ણોવાળો શબ્દ આવે ત્યારે ઉર્દૂમાં તેને કેમ લખવો ?

૧. ऋ ને ઉર્દૂમાં रि કે रु પેઠે વ્યક્ત કરવાનો રિવાજ છે. જેમકે कृति کرتی, ऋतु رتو કે رُتو, मृत्यु مرتیو

૨. ण માટે ઘણાં ખરાં તદ્ભવ સ્થાનોમાં न જ હિંદુસ્તાનીમાં થાય છે. પરંતુ સંસ્કૃત તત્સમમાં તો ण જ રહે છે, જેમ કે, ऋण, मरण. તેને માટે શું કરવું ? ण ટ–વર્ગી અનુનાસિક છે; ઉર્દૂમાં ટ–વર્ગી ધ્વનિ ઉપજાવવાને માટે તોય જેવું આવુ ٰ ચિહ્ન વપરાયુ છે; તે પરથી ટ–વર્ગી ण માટે 'નૂન'ની આકૃતિ લઈને ٰ સાથે લખવાથી ण બનાવી શકાય; તે વર્ણને 'ણે' કહીએ તોય ચાલે. ن

નીચેના શબ્દો હવે વાંચો :

رِن	انتہکرن	پرنام	کرنا
ऋण	अंत करण	परिणाम	करुणा
گھرنا	چرن	ورنن	مرن
घृणा	चरण	वर्णन	मरण

નોંધ – ‘ણે’માં નુકતો ને તોય બને સંજ્ઞા રાખવાની જરૂર એ છે કે, નર્યા તોયથી ‘ણે’નાં જોડરૂપો ‘ટે’ જેવાં જ લગભગ થઈ રહે, તેથી ગૂચવાડો ન થાય તે માટે બંને સંજ્ઞા રાખવી સારી છે.

૩. ષ માટે ‘સીન’ની આકૃતિ લઈ ઉપર ᵇ મૂકવો. એને ‘ષીન’ નામ આપી શકાય.

ښ	ش	س
ષીન	શીન	સીન

‘ષીન’નાં જોડરૂપો ‘ટે’ જોડે ન ગૂચવાય તે માટે તેનુ જોડરૂપ ચોખ્ખું ـښـ આવું જ રાખવુ.

હવે વાંચો :

ہرښ	رِښِ	ښڈرِپُو	اُښا	شیښ
हर्ष	ऋषि	षड्रिपु	ઉષા	શેષ

૪. ळ વર્ણનો હિંદુસ્તાની શબ્દ નથી, પણ નાગરી લિપિમાં તે છે. તેને ઉર્દૂમાં લખવો હોય તો લામ ઉપર ટ–વર્ગી નિશાની ᵇ કરી નવો વર્ણ ‘ळे’ સાધી લેવાય. ڷ. તેનુ જોડરૂપ ڷـ.

(ङ् ञ् અનુનાસિકો નૂનથી જ વ્યક્ત થાય છે ને તે ક્વચિત જ જરૂરના છે, એ આપણે જોઈ ગયા.) આમ ત્યારે ઉર્દૂ કક્કાના ખૂટતા વર્ણો પણ પૂરા કરી લેવાય. એટલે નાગરી ઉર્દૂ લિપ્યંતર કરવા માટે પૂરી સવડ થઈ રહી.

લિપ્યંતર વિષે કેટલુંક

નાગરી ઉર્દૂ લિપ્યંતર માટે છૂટક છૂટક અનેક બાબતો આપણે અગાઉ જોઈ છે કેટલીક બાબતો વિષે અહીં ધ્યાન ખેંચવા તે અલગ તારવી છે.

૧. તદ્ભવ હિંદુસ્તાની શબ્દોમાં ભાગ્યે જ અંતે હ્રસ્વ ઇ, ઉ આવે છે. પણ નીચેના જેવા તત્સમ હિંદુસ્તાની શબ્દોમાં તે આવે છે:

رِشی	لَگھُو	بُدھی	گَتی
ऋषि	लघु	बुद्धि	गति
بھانُ	مَدھُ	کَوِ	رَوِ
भानु	मधु	कवि	रवि
پَتی	ہَرِ	جَنتُو	مُکتی
पति	हरि	जन्तु	मुक्ति

ઉર્દૂ લિપિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તે લખવા.

૨. ઉર્દૂમાં ભાગ્યે શરૂમાં જોડાક્ષર લખાય છે. પણ હિંદુસ્તાનીમાં એવા શબ્દો અનેક આવશે જેની શરૂઆત જોડાક્ષર હશે. જેમ કે,

سمرن	سٹیشن	کرستان	پرتھوی
स्मरण	स्टेशन	क्रिस्तान	पृथ्वी
سمرتی	مرتیو	تیوہار	ستری
स्मृति	मृत्यु	त्योहार	स्त्री

અભ્યાસપાઠ*

آپ کی پریکشا کا پرنام کیسا رہا؟
لیکھنی میں یہ شکتی کہاں کہ کشمیر کی
پراکرتک سندرتا کا ورنن کر سکے۔
اگنی، رن اور شترو کو کبھی کم نہ
سمجھو۔ سمرن رہے کہ آج شام کو
سٹیشن پر چلنا ہوگا۔ پرتیک منشیہ کو
پرشارتھی بننا چاہئے۔ گاہک اور
موت کا سمے نشچت نہیں رہتا۔
سنئے سب کی کیجئے من کی۔

* आपकी परीक्षाका परिणाम कैसा रहा? लेखिनीमें यह शक्ति कहाँ कि कश्मीरकी प्राकृतिक सुन्दरताका वर्णन कर सके। अग्नि, ऋण और शत्रुको कभी कम न समझो। स्मरण रहे कि आज शामको स्टेशनपर चलना होगा। प्रत्येक मनुष्यको पुरुषार्थी बनना चाहिए। गाहक और मौतका समय निश्चित नहीं रहता। सुनिए सबकी कीजिए मनकी।

કેટલીક વિશેષતાઓ

ઉર્દૂ લિપિ વિષે છેવટે એક બે ખાસ વાતો જોવાની રહે છે. તે મૂળ અરબી પરથી ઊતરી આવેલી છે. શરૂમાં આપણે જોયું કે, મૂળ અરબી વર્ણો ૨૮ છે, આ ૨૮ના બે ભાગ પાડવામાં આવે છે ૧. હરૂફે કમરી ચાંદ વર્ણો. ૨. હરૂફે શમ્સી સૌર વર્ણો. પહેલા ચાંદ-વર્ણો આ ૧૪ છે

ا ب ج ح خ ع غ ف

ق ک م و ہ ی

સૌર વર્ણો બાકીના ૧૪ છે

ت ث د ذ ر ز س ش

ص ض ط ظ ل ن

આ બે ભાગનું મહત્ત્વ નીચેને કારણે છે. અરબીમાં ال (અલ્) નામે શબ્દ છે તે જ્યારે નામોની વચ્ચે આવે ત્યારે સંબંધક વિભક્તિ તે સૂચવે છે. જેમ કે,

અબ્દ – અલ્ – હક = 'હક'– ઈશ્વર, 'અલ' – નો, 'અબ્દ' – દાસ · ઈશ્વરનો દાસ. તે લખાય છે આમ– عبدالحق 'અલ' પૂર્વેના

વર્ણ પર પેશ કર્યો છે અને તેનો । શાંત છે, ને અલ્ નો લ માત્ર ઉચ્ચારાય છે તે વંચાય છે 'અબ્દુલ્લ્દક'

આ અંગે નિયમ એવો છે કે, બે શબ્દો વચ્ચે 'અલ્' વપરાયો હોય ત્યારે પહેલા શબ્દના છેલ્લા વર્ણ ઉપર 'પેશ' લખાય ને તે ઉકારાંત વંચાય; 'અલ્'ના । નો ઉચ્ચાર ન થાય, અને 'અલ્' પછી એટલે કે બીજા શબ્દનો આદિ વર્ણ જો 'કમરી'-ચાંદવર્ણ હોય તો જ 'અલ્'નો લ બોલાય.

પણ જો 'અલ્' પછીના શબ્દનો આદિવર્ણ 'શમ્સી' સૌર હોય તો 'અલ્'નો લ પણ ન બોલાય; અને તે આદિવર્ણ બેવડો ઉચ્ચારાય છે ને તેની પર તશ્દીદ લખાય છે. જેમ કે,

بدرالدّین	عبدالرّحمان	ناصرالدّین
વદરુદ્દીન	અબ્દુર્રહમાન	નાસિરુદ્દીન

વળી, 'અલ્' અંગ્રેજી 'ધી' પેઠે નામના પ્રારંભમાંય આવે છે. તે વખતે 'અ' બોલાય છે અને 'લ' માટે ઉપર પ્રમાણે જ છે. એટલે કે, કમરી-ચાંદ વર્ણ હોય તો 'લ' બોલાય, શમ્સી-સૌર વર્ણ હોય તો 'લ' ન બોલાય, અને શબ્દના આદિ વર્ણ પર તશ્દીદ આવે ને તે બેવડો બોલાય. જેમ કે,

અલ્ + શમ્સ – અશ્શમ્સ	الشّمس
અલ્ + ઝ઼ાહિર – અઝ્ઝ઼ાહિર	الظّاھر
અલ્ + ગ઼ર્ઝ઼ – અલ્ગ઼ર્ઝ઼	الغرض

ઉર્દૂમાં આ શબ્દો કે વિશેષ નામો અરબીના આ નિયમથી જ લખાય છે.

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો

دار العلوم　　دار السلطنت　　القصّہ

दारुल्उलूम (વિદ્યાપીઠ)　दारुस्सल्तनत (રાજધાની)　अल्क़िस्सा (સંક્ષેપમાં)

عدیم المثال　　عوام النّاس　　عبد القادر

अदीमुल्मिसाल (અજોડ)　अवामुन्नास (જનતા)　अब्दुल्क़ादिर

صادق القول　　تحت اللفظ　　نظام الدّین

सादिक़ुल्क़ौल (સત્યવચની)　तहतुल्लफ्ज़ (અક્ષરશઃ)　निज़ामुद्दीन

عید الفطر　　عظیم الشّان　　ضرب المثل

ईदुल्फ़ित्र (રમજાન ઈદ)　अज़ीमुश्शान (મહિમાવંત)　ज़र्बुल्मिस्ल (કહાવત)

૨

કેટલાક તત્સમ અરબી શબ્દોને અંતે બેઉ 'યે' (ગોળ કે લાંબી) માંથી કોઈ એક લખાય છે, પણ તેનો ઉચ્ચાર 'અલીફ' જેવો જ કરાય છે; તેવી જગ્યાએ 'યે' ઉપર ا લખાય છે. જેમ કે,

فتویٰ　　عیسیٰ　　موسیٰ　　اعلیٰ　　دعویٰ

फतवा　ईसा　मूसा　आला　दावा

આવા તત્સમ શબ્દોની જોડણી ખાસ ઢબે થાય છે, ને તેમ જ તે ઉર્દૂમાં રહે છે.

૩

કેટલાક ફારસી શબ્દોમાં 'વાવ' લખાય છે, પણ બોલવામાં નથી આવતો. આવા 'વાવ'ને 'વાવ માદૂલા' કહે છે. હમેશ خ (ખ઼ે) પછી તે આવે છે એવા 'વાવ' નીચે આડી લીટી પણ લખવામાં આવે છે જેમ કે,

خُوِد — ખ઼ુદ

خُوِش — ખ઼ુશ

કેટલાક શબ્દોમાં આમ خ પછી આવતો 'વાવ' અર્ધો બોલાય છે. તેવે સ્થાને 'વાવ' પછી 'અલીફ' લખાય છે. ત્યાં 'વાવ' પર ْ (જઝમ) જેવી નિશાની પણ હવે લખાવા લાગી છે. જેમ કે

خوْان — ખ્વાન

خوْاجہ — ખ્વાજા

خوْاہش — ખ્વાહિશ

خوْاب — ખ્વાબ

આવી બધી તત્સમ જોડણી ઉર્દૂમાં (અંગ્રેજી જોડણી પેઠે) યાદ રાખવાની હોય છે. ઉપરના થોડાક નિયમો તેમાં મદદરૂપ થઈ શકે.

હવે નીચેના શબ્દો વાંચો

عُقبٰی — ઉક્બા (પરલોક)

خُوِدغرض — ખ઼ુદગર્ઝ (સ્વાર્થી)

خُوِشبُو — ખ઼ુશબૂ

خُوِشامد — ખ઼ુશામદ

سوامی سوانگ دسترخوان ادنیٰ

અદના (મામૂલી) દસ્તરખ્વાન સ્વાંગ સ્વામી

خوشی خیرخواہ خواہ مخواہ حتّیٰ

હત્તા (અહીં સુધી) ખ્વાહમખ્વાહ ખૈરખ્વાહ ખુશી

અભ્યાસપાઠ*

صدیوں سے دِلّی ہندوستان کا
دارالسلطنت رہا ہے۔ عوام النّاس کی
خدمت سے عظمت (بڑائی) ملتی ہے۔
خودی اور خدائی میں بیر ہے۔

* सदियोंसे दिल्ली हिन्दुस्तानका दारुस्सल्तनत रहा है । अवामुन्नासकी ख़िदमतसे अज़मत (वडाई) मिलती है । ख़ुदी और ख़ुदाईमें बैर है ।

خوشبو چھپائے نہیں چھپتی ۔ خواہ
مخواہ کسی کے کام میں دخل دینا
ٹھیک نہیں ۔ اُمّید ہے کہ آپ
میری درخواست پر غور کرینگے ۔
اعلیٰ ادنیٰ کا خیال دل سے نکال
دیجیئے ۔

खुश्बू छिपाए नहीं छिपती । ख्वाह मख्वाह किसीके काममें दख्ल देना ठीक नहीं । उम्मीद है कि आप मेरी दरख्वास्त पर गौर करेंगे । आला अदनाका ख्याल दिलसे निकाल दीजिए ।

૩૧

નસ્ખ મરોડ

ઉર્દૂ લિપિના બે મુખ્ય મરોડ છે. એક તો જે આપણે અત્યાર સુધી વાંચતા આવ્યા તે. તેને 'નસ્તાલીક' કહે છે. બીજો મરોડ 'નસ્ખ' કહેવાય છે. આ બીજા મરોડનાં છાપખાનાનાં બીબાં સામાન્યપણે બને છે. તેથી તેનોય પરિચય કરવો જોઈએ. નીચે મૂળ વર્ણ ને તેનાં જોડરૂપોનો કોઠો આપ્યો છે.

	જોડરૂપ		
મૂળ	શરૂનું	વચલું	છેલ્લું
ا	ا	ـا	ـا
ب	بـ	ـبـ	ـب
پ	پـ	ـپـ	ـپ
ت	تـ	ـتـ	ـت
ٹ	ٹـ	ـٹـ	ـٹ
ث	ثـ	ـثـ	ـث
ج	جـ	ـجـ	ـج
چ	چـ	ـچـ	ـچ
ح	حـ	ـحـ	ـح

મૂળ	શરૂનું	વચલું	છેલ્લું
خ	خـ	ـخـ	ـخ
د	د	ـد	ـد
ڈ	ڈ	ـڈ	ـڈ
ذ	ذ	ـذ	ـذ
ر	ر	ـر	ـر
ڑ	ڑ	ـڑ	ـڑ
ز	ز	ـز	ـز
ژ	ژ	ـژ	ـژ
س	سـ	ـسـ	ـس
ش	شـ	ـشـ	ـش
ص	صـ	ـصـ	ـص
ض	ضـ	ـضـ	ـض
ط	ط	ـط	ـط
ظ	ظ	ـظ	ـظ
ع	عـ	ـعـ	ـع
غ	غـ	ـغـ	ـغ
ف	فـ	ـفـ	ـف
ق	قـ	ـقـ	ـق

મૂળ	શરૂનું	વચલું	છેલ્લું
ک	کـ	ـکـ	ـک
گ	گـ	ـگـ	ـگ
ل	لـ	ـلـ	ـل
م	مـ	ـمـ	ـم
ن	نـ	ـنـ	ـن
و	و	ـو	ـو
ه	هـ	ـهـ	ـه
ي	يـ	ـيـ	ـي
ے	يـ	ـيـ	ـے

چار دوست

کسی جنگل میں خرگوش، لومڑی، چوہا اور کوا ساتھ ساتھ رہتے تھے۔ ایک دن کوئی شکاری کتا خرگوش کے پیچھے ہو لیا۔ خرگوش دوڑتا ہوا پہلے چوہے کے پاس آیا۔ کتے کو دیکھ چوہا بل میں گھس گیا تھا۔ خرگوش نے اُسے اپنی مدد کے لئے زور سے پکارا۔ بل سے منہ نکال کر چوہے نے کہا۔ "ارے بھائی! مجھے تو اپنی ہی جان کا ڈر ہے۔ تیری مدد کروں تو کیسے کروں؟"

चार दोस्त

किसी जगलमें खरगोश, लोमडी, चूहा और कौवा साथ साथ रहते थे। एक दिन कोई शिकारी कुत्ता खरगोशके पीछे हो लिया। खरगोश दौडता हुआ पहले चूहेके पास आया। कुत्तेको देख चूहा बिलमें घुस गया था। खरगोशने उसे अपनी मददके लिए ज़ोरसे पुकारा। बिलसे मुँह निकाल कर चूहेने कहा- "अरे भाई! मुझे तो अपनी ही जानका डर है। तेरी मदद करूँ तो कैसे करूँ?"

بیچارہ خرگوش تیزي کے ساتھ آگے بڑھا اور
لومڑي کو جھاڑي میں گھستے دیکھا۔ خرگوش نے اُسے
بھي اپني جان بچانے کے لئے پکارا۔ لومڑي نے جواب
دیا۔ "پیارے بھائي! میرے پاؤں میں درد ہو رہا
ہے۔ کسي اور دوست کے پاس جاؤ۔"

پیڑ پر بیٹھا ہوا کوا یہ سب حال دیکھ رہا تھا۔
اپنے دوست کو دکھي دیکھ اُس سے نہ رہا گیا۔ اُس نے
جھٹ سے کتے کے سر پر چونچ مارنا شروع کیا۔ تھوڑي ہي
دیر میں کتے کے سر سے خون بہنے لگا۔ آخر تنگ آکر
کتے نے خرگوش کا پیچھا چھوڑ دیا۔

ٹھیک ہي کہا ہے "دکھ میں جو کام آوے وہي
سچا دوست ہے۔"

बेचारा खरगोश तेज़ीके साथ आगे बढ़ा और लोमड़ीको झाड़ीमें घुसते देखा। खरगोशने उसे भी अपनी जान बचानेके लिए पुकारा। लोमड़ीने जवाब दिया। "प्यारे भाई! मेरे पाँवमें दर्द हो रहा है। किसी और दोस्तके पास जाओ।"

पेड़पर बैठा हुआ कौवा यह सब हाल देख रहा था। अपने दोस्तको दुखी देख उससे न रहा गया। उसने झटसे कुत्तेके सिर पर चोंच मारना शुरू किया। थोड़ी ही देरमें कुत्तेके सिरसे ख़ून बहने लगा। आखिर तंग आकर कुत्तेने खरगोशका पीछा छोड़ दिया।

ठीक ही कहा है- "दुःखमें जो काम आवे वही सच्चा दोस्त है।"